

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

TEVFİK ÖZMERT'İN "TARİHTE HİCAZ İHTİLALİ" ESERİ
(TRANSKRİPSİYONLU METİN-İNCELEME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZLEM SAYMAN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

TEVFİK ÖZMERT'İN "TARİHTE HİCAZ İHTİLALİ" ESERİ
(TRANSKRİPSİYONLU METİN-İNCELEME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZLEM SAYMAN

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Özlem SAYMAN'ın Tefik Özmert'in "Tarihte Hicaz İhtilali" Adlı Eseri (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme) konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Şerafettin Can ERDEM
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Ökkeş Kürşad KARACAGİL
Üniversitesi İstanbul Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 30.05.2019 tarih ve 209.13-03 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YASILCI
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ	1
1. OSMANLI İDARESİNDE HİCAZ YÖNETİMİ	6
2. MEKKE EMİRİ ŞERİF HÜSEYİN (1852-1931)	12
3. ŞERİF HÜSEYİN'İN İSYAN İÇİN DESTEK ARAYIŞLARI	15
4. 1914-1916 YILLARI ARASI YAŞANAN GELİŞMELER.....	19
5. ŞERİF HÜSEYİN İSYANI (10 Haziran 1916)	23
6. ŞERİF HÜSEYİN'İN İSYAN BEYANNAMELERİ.....	30
7. TARİHTE HİCAZ İHTİLALİ ADLI ESERİN METNİ.....	32
SONUÇ.....	73
EKLER.....	75
KAYNAKÇA.....	78

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından en önemli sonuçlarından birisi dört yüzyıl idaresi altında olan Arap topraklarını kaybetmesidir. Bu sonucu hızlandıran en önemli gelişme ise savaş sırasında patlak veren, Hicaz topraklarındaki Şerif Hüseyin isyanıdır. Çalışmamızın ana çerçevesini bu isyanın ortaya çıkış sürecini anlatan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinden edindiğimiz Tefik Özmert'e ait yazma eser oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde, 1916 yılında Taif'te Hicaz Vali ve Kumandanı Galib Paşa'nın yanında, mektubi kalemi ser katibi olan Tefik Özmert'in yazma eseri incelenmiştir. Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki idari yönetimi hakkında bilgi verilirken, ikinci bölümde Şerif Hüseyin'in hayatı ile Mekke Emiri olarak atandığı sürece değinilmiştir. Üçüncü bölüm Şerif Hüseyin'in isyan hareketine girişmeden önce İngilizler ve Arap milliyetçilerinden destek arayışına giriştiği süreci irdelerken, dördüncü bölüm 1914-1916 yılları arasında ortaya çıkan gelişmeleri içermektedir. Beşinci bölüm, isyanın patlak verdiği süreci ele alırken, altıncı bölümde isyan sırasında Şerif Hüseyin tarafından kaleme alınan beyannamelerin içeriğine yer verilmiştir.

Bu çalışmanın oluşmasında TDV İslam Ansiklopedisi Transkripsiyon sisteminden, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Marmara ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanelerinden yararlanılmıştır.

İlk başta bu çalışmayı bana öneren, çalışma sırasında yaptığı uyarılar ve tavsiye ettiği kaynaklar ile bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na, çalışmanın her aşamasında özverisiyle, teşvikleriyle beni sabırla destekleyen Doç. Dr. Ökkeş Kürşad Karacagil'e, çalışmamı ilgiyle takip eden, manevi desteklerini esirgemeyen ablalarım Ayşe Gül De Faveri, Figen Sayman Çekiç ve arkadaşım Onur Gürkan'a çok teşekkür ederim.

Özlem SAYMAN

İstanbul/2019

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Tevfik Özmert'in "Tarihte Hicaz İhtilali" çalışması Türkçeye çevrilmiş ve Osmanlı Devleti'nden Hicaz topraklarının ayrılmasına neden olan Mekke emiri Şerif Hüseyin'in 1916 yılında organize ettiği isyan hareketinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki idari yönetiminin özellikleri ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde vezir rütbesiyle devletin bir memuru olan, 1908 yılında Mekke Emiri olarak atanan Şerif Hüseyin'in, Hicaz bölgesinde nüfuzunu artırmaya yönelik yaptığı çalışmalar, oğulları aracılığıyla İngilizler ve Arap milliyetçileri ile kurduğu ittifaklar, isyan hareketinin Birinci Dünya Savaşı içerisinde olan Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri, değerlendirilmiştir. Çalışmanın çerçevesi Tevfik Özmert'in Taif'teki isyan hareketi sırasındaki gözlemleriyle oluşturulmuştur. İsyanı tanık olan Özmert, yaşadıklarını "Tarihte Hicaz İhtilali" adlı eserde kaleme almıştır. Tevfik Özmert eserinde Hicaz bölgesinin ekonomik ve sosyal yapısını anlattıktan sonra Mekke'deki emir ve valiler hakkında kısaca bilgi vermiştir. İsyanın ortaya çıkmasına yol açan dinamiklere etraflıca değinen Özmert, isyanın büyümesinde etkili olan nedenlere de yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler:

Şerif Hüseyin, Hicaz, Mekke-i Mükەرreme, Hicaz İsyanı, Arap Milliyetçiliği

ABSTRACT

In this thesis, Tevfik Özmert's transcription of the “Hejaz Revolution in History” was translated into Turkish, and it was aimed to investigate the rebellion movement organized by the Emir of Mecca, Şerif Hüseyin in 1916, which led to the separation of the Hejaz lands from the Ottoman State. For this purpose, firstly, the characteristics of the administrative governance of the Ottoman Empire in Hejaz was reviewed. A clerk of the state with the rank of Vizier in the Ottoman Empire, Sherif Hussein, who was appointed as the Emir of Mecca in 1908 and has been working to increase his influence in the Hejaz region, and the alliances with the Arab and British nationalist built through his sons, the effects of the rebellion movement on the Ottoman Empire in the First World War were evaluated. The framework of the study was formed by Tevfik Özmert’s observations during the rebellion movement in Taif. He had witnessed the rebellion and written down his experiences in the book called “Hejaz revolution in History”. In his work, Tevfik Özmert briefly explained the economic and social structure of the Hejaz region and gave brief information about the emirs and governors in Mecca. Özmert, who cites the dynamics that led to the emergence of the rebellion, has included also the reasons that have affected the growth of the rebellion.

Keywords:

Şerif Hüseyin, Mekke-i Mükەرreme, Hejaz Rebellion, Arab Nationalism

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
BEO.	: Bab-1 Ali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH.	: Dahiliye Nezareti
DH.EUM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedi
Ed.	: Editör
HN.	: Hariciye Nezareti
HR.SYS	: Hariciye Siyasi
No	: Numara
S.	: Sayfa
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin nüfuzu altındaki Arap topraklarının geleceğinin şekillenmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. 1908 yılında padişah huzuruna kabul edilip¹, Mekke Emirliğine atanan Şerif Hüseyin Türk ve Arap ilişkilerinde yaşanan değişimin ana karakterlerinden biridir. Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nin merkezden gönderdiği valiler tarafından yönetilen Hicaz topraklarına, Mekke Emiri olarak atandıktan sonra bölgedeki otoritesini artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. İngilizlerin de bağımsız Arap devleti vaatleriyle beslenmiş, çok geçmeden Osmanlı Devleti aleyhinde bir isyan hareketine girişmiştir. 1916 yılında gerçekleşen bu olay sırasında Hicaz'da, Vali ve Kumandan olarak Galip Paşa bulunmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan "Tarihte Hicaz İhtilali" adlı yazma eserde, içinde yaşadığı olayları doğrudan doğruya aktaran Tevfik Özmert, o sırada Galip Paşa'nın yanında Hicaz vilayeti mektubi kalemi ser katibidir.² Tevfik Özmert eserini 1949 yılında kaleme almıştır. Eser Y/0127 kaydıyla Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde yer almaktadır. Metin çoğunlukla siyah mürekkep kalem ile yazıldıysa da yer yer kırmızı mürekkepli kalem de kullanılmıştır.

Bu çalışmanın çerçevesini belirleyen Tevfik Özmert'in eserinin giriş bölümünde kendisinin iki sene Mekke'de kaldığını, Mekke Emirlerinin Hicaz bölgesini nasıl idare ettiklerini bildiğini, Hicaz isyanının nasıl ortaya çıktığına dair kendi yaşadığı gerçekleri iletme sorumluluğunu, vatan borcu addettiğini yazmıştır. Eserin ilk bölümünde Mekke, Taif, Medine ve Cidde'nin ekonomik, coğrafi, sosyal ve idari özellikleri hakkında kısa bilgilere, ikinci bölümünde, Mekke emiri Şerif Avnürrefik Paşa'dan başlayıp ihtilalin gerçekleştiği yıla kadar vilayet idaresinde bulunmuş Mekke emirleriyle, Hicaz valilerinin icraatları ile idare tarzları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ihtilalin gerçekleşme koşulları ve Şerif Hüseyin ve oğullarının ihtilal sürecinde gerçekleştirdiği faaliyetler ve Hicaz Vali ve Kumandanı Galip Paşa'nın ihtilal sırasında kaleme aldığı üç beyanname yer almıştır. Dördüncü bölümde ise yazarın esir düştüğü Taif Hapishanesi'nde yaşadıkları ile oradan Süveyş'e sevk edilerek İngilizlere teslim edildikleri sürece değinilmiştir. Son olarak yazar, Emir Şerif Hüseyin Hicaz'da

¹ 24 Şevval 1326 (19 Kasım 1908) tarihli irade-i seniyye; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Hususi, Numara. 171.

² Yusuf Hikmet Bayur, Tevfik Özmert'in "Tarihte Hicaz İhtilali" adlı eserini duyurmuş ve esere geniş yer vermiştir. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.I, K.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

krallığını ilan ettikten sonra Mekke’de yayınlanmaya başlayan el-Kıble gazetesinde, Osmanlı idaresi altındayken Mekke’de hiçbir şey yapılmadığı ve Mekke halkının Osmanlı’dan hiç bir fayda görmediği yönünde bir yazı yayımlandığını belirtmiş ve bu düşünceye karşı “Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı hükümeti Hicaz’da neler yapmak istedi neden yapamadı!” başlığıyla nedenleri on bir maddede sıralamıştır.

Özmert’in hakkında bilgi verdiği ilk Mekke-i Mükerrerme Emiri Şerif Avnürrefik, 22 Ekim 1882 tarihinde Mekke’ye gelerek vazifesine başlamıştır. 1904 yılında ölümüne kadar Mekke Emiri olarak kalmıştır. Emirliği sırasında Hicaz Vali ve Kumandanı olan Ahmet Ratib Paşa ile önemli bir anlaşmazlık yaşamamıştır.³ Tefvik Özmert, söz konusu Emir ve Vali döneminde Mekke halkının, baskı ve istibdad altında ezildiğini belirtmiştir. Hatta Taif nahiyesinde bu baskı ve istibdada karşı Zeviheza (Zu Huzaa?) eşrafının isyan ettiğini ancak Emir Şerif Avnürrefik Paşa’nın ölümü üzerine isyanın ortadan kalktığını yazmıştır. Ayrıca Özmert, uzun süre Mekke Emirliği vazifesini yürüten Emir Şerif Avnürrefik’in, bu süre zarfında Türkler aleyhinde herhangi bir tutum sergilemediğini eklemiştir.⁴ Şerif Avnürrefik Paşa’nın ölümü üzerine yerine Şerif Ali Paşa Mekke-i Mükerrerme’nin emiri olmuştur. 13 Ekim 1905 tarihinde geldiği Emirlik görevini, 1908 yılına kadar üç sene yürütmüştür.⁵ Bu görevi sırasında Hicaz Vali ve Kumandanı Ahmet Ratib Paşa’dır. Özmert, Şerif Ali Paşa döneminde de Şerif Avnürrefik döneminde olduğu gibi yolsuzlukların devam ettiğini yazmıştır. Emir’in vazifesinde son senesi olan 1908’de İstanbul’da Meşrutiyet ilan edilmiş, gerek İstanbul’dan gelen mektuplar gerek gazeteler Meşrutiyetin ilanının Hicaz’da da duyulmasını sağlamıştır. Ancak Vali Ahmet Ratib ve Emir Ali Paşalar Meşrutiyetin ilanına yönelik bir tebliğde bulunmaktan imtina etmişlerdir.⁶ Merkezi hükümet tarafından, meşrutiyetin ilanını bildiren telgrafın gelmesi üzerine Mekke, Cidde ve Taif’te Meşrutiyet ilan edilmiştir. Daha sonra Vali Ahmet Ratib Paşa Meşrutiyet İdaresi’ne hizmet edeceğine yemin ederken, Emir Ali Paşa İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olarak hükümete bağlı ve sadık olduğunu ilan etmiştir.⁷ Ancak Meclis-i Mebusan seçimleri sonucunda oluşturulan yeni hükümet Eylül 1908 tarihinde Mekke’ye Ahmet Ratib Paşa yerine Vali ve Kumandan olarak Müşir Kazım Paşa’yı atanmıştır.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara 1972, s.140.

⁴ Tefvik Özmert, *Tarihte Hicaz İhtilali*, s.4-5.

⁵ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.140.

⁶ Vali ve Şerif’in Meşrutiyet’in ilan edildiği haberini bir kaç gün Hicaz halkından saklaması üzerine İstanbul’daki yeni hükümet Vali’yi görevinden azletmiş ve tutuklanmasını sağlamıştır. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.162.

⁷ T. Özmert, a.g.e., s.6-7

Kazım Paşa'nın gelmesinden az sonra, 1908 yılında Sadrazam Kamil Paşa tarafından emirlikten azledilen Şerif Ali Paşa yerine Mekke Emirliğine Şerif Abd-i İlah tayin edilmiştir. Ancak Şerif Abd-i İlah'ın 28 Ekim 1908'de (2 Şevval 1326) ani ölümü üzerine vezir rütbesiyle Şûrayı Devlet azasında bulunan Şerif Hüseyin Paşa getirilmiştir.⁸

Özmert, Şerif Hüseyin Mekke'ye geldiğinde Hicaz Vali ve Kumandanı olan Kazım Paşa ile samimi muhabbetlerde bulunduğunu ve Valinin yeni Mekke Emirine karşı hürmetkâr davrandığını belirtmiştir. Ancak çok geçmeden Mayıs 1909 tarihinde Vali ve Kumandan Müşir Kazım Paşa vilayet işlerini vekâleten Emir Şerif Hüseyin'e bırakarak Hicaz'dan ayrılmıştır.⁹ Şerif Hüseyin Mekke Emiri olduktan sonra Hicaz bölgesinde nüfuz ve iktidarını sağlamak için çalışmalara başlamıştır. İlk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını tehdit ile cemiyetten çıkarmaya başlamış, ardından "Arap İmparatorluğu" hayalini gerçekleştirme yolunda öncelikle Şerif Ali Paşa'yı Mekke'den uzaklaştırarak Mısır'a gitmesini sağlamıştır. Bu gelişmenin ardından ise Arap kabileler üzerindeki otoritesini artırmak için çalışmalara girişmiştir.¹⁰

Müşir Kazım Paşa'nın Hicaz'dan ayrılması üzerine Hicaz Vali ve Kumandanı olarak Ferik Fuad Paşa tayin edilmiştir. Ferik Fuad Paşa'nın kudretli idaresi Mekke halkı tarafından memnuniyetle karşılanırken, özellikle Mekke Belediye Teşkilatını kurması Şerif Hüseyin Paşa'yı oldukça rahatsız etmiştir. Bu nedenle Fuad Paşa'nın Bağdat Komutanlığına tayin edilerek Hicaz Valiliği'nden ayrılması Şerif Hüseyin'i memnun etmiştir. Şerif Hüseyin emirliği sırasında ilk beş sene zarfında birbirini takiben sekiz valinin merkezi hükümetçe azledilmesini sağlamıştır ve bu durum emirin baskı ve nüfuzunu artırmıştır. Bunlar; Hicaz Vali vekili Emin Bey, Hicaz Valileri Kamil Bey, Ebubekir Hazım Bey, Baban-zade Mustafa Zihni Paşa, Reşid Paşa, Ahmet Nedim Bey'dir.¹¹ 28 Aralık 1913 (15 Kanun-ı evvel 1329)¹² tarihinde Ahmet Nedim Bey yerine Hicaz Valisi olarak Miralay Vehib Bey'in tayini ile Hicaz'da komutanlık ve valilik görevleri aynı kişide toplanmıştır.¹³ Vehib Bey Mekke'ye gelir gelmez Mekke'de idari, mali ve sosyal alanlarda düzenlemelere girişmiştir. Ancak Vehib Bey'in yaptığı düzenlemeler, Emir'in halk üzerindeki nüfuzunu tehdit etmesi nedeniyle her türlü yolla

⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.141

⁹ T. Özmert, *a.g.e.*, s.9.

¹⁰ *a.g.e.*, s.9-10.

¹¹ Tevfik Özmert, adı geçen valilerin Hicaz'da vali oldukları dönemdeki idare tarzlarına ve Şerif Hüseyin ile olan ilişkilerine kısaca değinmiştir. s.12-15.

¹² T. Özmert, *a.g.e.* s.16.

¹³ Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013, s.105.

engellenmeye çalışılmıştır. Kanal seferinde görevlendirilen Vehib Bey'in yerine 5 Nisan 1915 tarihinde Ferik Galib Paşa Hicaz Vali ve Kumandanı olarak görevlendirilmiştir.¹⁴ 30 Mayıs 1915'te Medine'den yola çıkan Galib Paşa¹⁵, 6 Haziran'da Mekke'ye varmıştır.¹⁶

Tevfik Özmert Vehib Paşa ve Galib Paşa'nın Hicaz Vali ve Kumandanı olduğu sürece uzun bir yer ayırmıştır. Hicaz'da ihtilale yönelik hazırlıkların yapıldığı, ihtilalin ortaya çıktığı ve Şerif Hüseyin tarafından Hicaz Krallığı'nın ilan edildiği dönemi kapsayan bu dönemde, Valilerin idare tarzları ve Şerif Hüseyin'in ihtilale yönelik faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Tevfik Özmert isyanın daha çok Taif'teki yansımalarına yer vermiştir. Bu bölüm çalışmanın "Şerif Hüseyin'in İsyan için Destek Arayışları" ile "Şerif Hüseyin İsyanı" başlıkları altında verilecektir.

Tevfik Özmert, Şerif Hüseyin'in isyan eder etmez azledildiğini ve yerine Şerif Nasır Paşa'nın tayin edildiğini yazmıştır.¹⁷ Ancak bu bilgi yanlıştır, çünkü atanan kişi Şerif Ali Haydar Paşa'dır.

Tevfik Özmert, Hicaz Vali ve Kumandanı Galib Paşa'nın Şerif Abdullah ile on gün süren teslim müzakerelerinin 23 Eylül 1916 (10 Eylül 1332) tarihinde sona erdiğini ve Taif'in teslim edildiğini yazmıştır. Taif'te kalan Türk İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin, tüccar ve memurların Taif Hapishanesi'ne kapatılmasından söz eden Özmert, bu memurlar arasında kendisinin de olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Taif'ten Mekke'ye oradan Cidde'ye ve sonrasında Süveyş'e sevk edilme sürecini anlatan yazar, son olarak 'Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Hükümeti Hicaz'da neler yapmak istedi neden yapamadı!' başlığı altında nedenleri şöyle sıralamıştır:

1.Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Osmanlı Hükümeti'nin Mekke ile Medine ve Cidde ile Mekke arasında yapmayı planladığı tren yolunun yapılmasını engellemesi

2.Osmanlı Hükümetinin Mekke, Cidde ve Taif'te ilkokullar açmayı planlaması, Şerif Hüseyin'in –Türkler sizi okutup asker yapacaktır- söylemleri doğrultusunda halkın çocuklarını mekteplere göndermemesi ve mekteplerin kapanması

¹⁴ T. Özmert, *a.g.e.* s.22.

¹⁵ Galib Paşa, ilk görevine 1888 yılında Makedonya'da Üçüncü Ordu'da başladı. Yemen'de, Yanya'da, Kosova'da askeri görevler aldıktan sonra, 1909 tarihinde Emniyet Müdürü oldu. Balakn Harbi'nde Tümen Komutanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 11.Kolordu Komutanlığı yaptı. 1915-1917 yılları arasında Hicaz'da Vali ve Kumandan olan Galib Paşa, Milli Mücadele sırasında Konya valisi olarak görev yaptı. Konya valiliğinden sonra Buhara'ya elçi olarak tayin edilen Galib Paşa, 1931 yılında Askeri Temyiz İkinci Başkanlığı görevindeyken emekli oldu.

¹⁶ Y. H. Bayur, *a.g.e.* s. 240.

¹⁷ T. Özmert, *a.g.e.* s.32-33.

¹⁸ *a.g.e.* s.42-43.

3.Mekke'nin su sıkıntısını çözmek için Osmanlı Hükümeti'nin bölgeye su mühendisi göndermek suretiyle projeler hazırlatması ancak bu projelerin Şerif Hüseyin tarafından engellenmesi

4.Hicaz valisi Türk Şairi Emin Bey tarafından Mekke'de sanayi mektebi açılmak istenmiş ama yine Şerif Hüseyin tarafından –mektebi bitirince asker olacaksınız!- söylentileriyle bu girişimin ortadan kalkması

5.Hicaz Vali Kumandanı Vehib Bey'in postaların otomobille nakil edilmesini sağlanmaya çalışması ancak Şerif Hüseyin bundan urbanın rahatsız olup isyan edeceğini söyleyerek bu girişime mani olması,

6.Mekke ile Cide ve Medine arasına telsiz telgraflar çekilmesi projesinin Şerif Hüseyin tarafından engellenmesi

7.Osmanlı Hükümetinin Mekke'de Adli teşkilat oluşturmak istemesi bu girişime Şerif Hüseyin'in mani olması

8.Vali Vehib Paşa'nın Mekke'nin de Medine gibi elektrikle aydınlatılmasına teşebbüs edilmesi ancak bu teşebbüsün Şerif Hüseyin tarafından engellenmesi

9.Hac zamanında dünyanın her tarafından gelen Müslümanların sıhhatlerinin korunması için hastane barakalarının kurulması, Cidde'de bu barakaların Şerif Hüseyin'in teşviki ile urbana tahrip ettirilmesi

10.Hükümetçe İstanbul'dan gönderilen buğdayın Şerif Hüseyin tarafından urbana talan ettirilmesi

11.Şerif Hüseyin'in Cihan Harbinde İngilizler ile anlaşarak Mekke'de kardeş Müslüman kanının dökülmesine neden olması¹⁹

---

¹⁹ a.g.e., s. 50-52.

1. OSMANLI İDARESİNDE HİCAZ YÖNETİMİ

Anadolu'da Yavuz Sultan Selim döneminde kesin hakimiyet kuran Osmanlı Devleti, Memluk Devleti ile yapılan savaşlar sonucu, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını ele geçirerek Memluklere son vermiştir (1517).²⁰ Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da bulunduğu dönemde Memluk Devleti'nin nüfuzu altındaki Hicaz'da,²¹ Mekke emiri olan Şerif Berekât bin Muhammed, oğlu Ebu Numey'i Mısır'a göndermiş, Ebu Numey Mekke'nin anahtarını Osmanlı padişahına takdim ederek,²² Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir. Buna karşılık Yavuz Sultan Selim de Şerif Berekât bin Muhammed'in emirliğini tanımış,²³ Mısır hazinesinden de maaş bağlamıştır.²⁴ Bu tarihten sonra Mekke ve Medine'yi de içine alan Hicaz bölgesindeki camilerde okunan hutbeler Osmanlı padişahlarının adına okunmuştur. Böylece Osmanlı padişahları hem Mısır'daki son Abbasi halifesinden halifelik unvanını devralmakla, hem de Mekke ve Medine gibi dini ve siyasi önemi olan şehirleri içine alan Hicaz bölgesinde hakimiyet kurmakla, İslam dünyasında gücünü daha da artırmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti Hicaz'ı idaresi altına aldıktan sonra Hicaz'da Mekke emirlerinin eskiden beri var olan ayrıcalıklı statülerini korumuştur.²⁶ Osmanlı Devleti Hicaz bölgesi için düzenlemeler yaparken, buranın özelliklerini de dikkate almıştır. Bu çerçevede Hicaz'ın idaresini emirlere bırakmıştır.²⁷ Bu emirler, Hz. Ali'nin soyundan gelen “Şerif” ve “Seyyidler” olmuştur. Oğullarından İmam Hasan'ın soyundan gelenlere “Şerif”, İmam Hüseyin soyundan gelenlere “Seyyid” denilmiştir.²⁸ Osmanlı Devleti bu soyların takibini sağlamak için Nakîb'ül Eşraflık müessesesi kurmuştur. Seyyid ve şeriflere halk arasında emir denilmiştir.²⁹ Bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de seyyid ve şeriflere büyük hürmet göstermiş ve birçok vergiden muaf

²⁰ Feridun Emecen, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, Zaman Yayınları, İstanbul 1999, s. 31-32.

²¹ Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asîr sancağı, kuzeyden Kudüs sancağı ve Arîş, Akabe muhafızlıkları ile çevrili bölgeye Osmanlı idarî Osmanlı idarî taksimatı içerisinde Hicaz eyaleti (vilayeti) adı verilmektedir. Zekeriya Kurşun, “Hicaz-Osmanlı Dönemi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, İstanbul 1998, s.437.

²² İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.17.

²³ Mustafa Bostancı, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hakimiyet Mücadelesi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c.7, sayı:14, Yaz 2014, s.118.

²⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 7.

²⁶ Zekeriya Kurşun, *a.g.m.*, s.437.

²⁷ Süleyman Yatak (Beyoğlu), “1914-1916 yıllarında Osmanlı Devleti ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin”, *İlim ve Sanat Dergisi*, Sayı:30, İstanbul 1991, s.70.

²⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.5.

²⁹ *a.g.e.*, s.9-11.

tutmuştur.³⁰ Ayrıca hürmet ve saygıya istinaden Mekke ve Medine kalelerine XIX. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı bayrağı çekilmemiştir.³¹ Osmanlı emirlikler aracılığıyla kutsal topraklardaki asayişini sağlamaya ve bölgedeki hakimiyetini güçlendirmeye ve yerleştirmeye çalışmış, bu doğrultuda Mekke emirlerinin devlet protokolündeki yerini vezirlik statüsünde tutmuştur.³² Peygamber soyundan gelen emirlerin yanında merkezi yönetimi temsilen bir de Hicaz yönetiminden sorumlu valiler de bulunmaktadır.³³

Osmanlı Devleti, Hicaz bölgesine hakim olduktan sonra Mekke Emirlerinin görev ve sorumluluklarına dair doğrudan bir kanun ortaya koymamakla birlikte şeriflerin sorumlulukları İstanbul'dan gönderilen menşur ve mektuplarda tavsiye niteliğinde belirtilmiştir. Bu tavsiyelerde, bedevilerin idaresi, gelecek olan hacıların bedevilerden korunması ve hac mevsiminin sorunsuz bir şekilde geçirilmesi, surrelerin adaletli bir şekilde dağıtılması, ticaretin aksamaması ve yolların emniyetinin sağlanması gibi sorumluluklar yer almaktadır.³⁴

Hicaz'daki Osmanlı idaresi ilk yıllarda Mısır valilerinin nüfuzu altındaydı, ancak bölgede asıl etkili olan yöneticiler Haşimi şerifleriydi. Ayrıca Suriye ileri gelenlerinden olan Emirü'l Hac da³⁵, hac kervanının sorumlusu olarak bölgede önemli bir güce sahipti.³⁶ Hicaz'ın idaresi Mısır üzerinden yürütülürken, Osmanlı Mekke ve Medine'ye kadılar, nazır-ı emvaller ve şeyhülharemler de tayin etmekteydi. Bölgenin tüm masrafları ise Mısır hazinesinden ve Cidde gümrük gelirlerinden karşılanmaktaydı.³⁷

Hicaz yönetiminde etkili olan şeriflerin seçimi, Mekke kadısı, Mısır, Şam ve Cidde valilerinin görüşleri alınarak padişah tarafından yapılan tayin ile gerçekleşmiştir. Eğer şerifler arasında bir uzlaşma sağlanamazsa, hükümet valilerden ve Mekke kadısından gelen görüşleri dikkate alarak adaylardan birini tercih etmekteydi. Hicaz'a şerif olmak için verilen mücadelede başlıca üç aile ön plana çıkmıştır; bunlar Zevi Zeyd, Zevi Berekât ve Zevi Avn aileleridir.³⁸

³⁰ İsmail Gümüüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s.8.

³¹ Z. Kurşun, *a.g.m.*, s.437.

³² Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28, İstanbul 2003, s. 563.

³³ M. Bostancı, *a.g.m.*, s.118.

³⁴ İ.H.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 26.

³⁵ Hac kervanlarının güvenli bir şekilde getirilip, götürülmesiyle sorumlu kimsedir. Osmanlılar döneminde hac emirinin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Bunlardan birinin görev yerinin merkezi Şam, diğerinin Kahire'dir. Münir Atalar, "Emir-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul 1995, s. 132.

³⁶ H. Kayalı, *a.g.e.*, s.162.

³⁷ Z. Kurşun, *a.g.m.* s.438.

³⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 16.-149.

Daha sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz, bir süre Cidde sancakbeyinin idaresi altında yönetilmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Habeş eyaletiyle birlikte yönetilen Hicaz, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Habeş eyaleti de Cidde idari birimi altına alınarak, bölgeye tayin edilen vali, Cidde eyaleti valiliği, Habeş beylerbeyi ve Mekke Şeyhülharemi unvanı ile tayin edilmeye başlanmıştır.³⁹

Cidde valileri, hem hacıların her türlü ihtiyacının karşılanması hem de gümrüğün kontrolü ile sorumlu idiler. Bedevi Arapların idaresi dışındaki görevler, Mekke emirlerine bırakılmıştı. Hicaz'ın bütün işleri ise valilerden sorulurdu. Emirler bu süreçte valiye yardımcı olurdu.⁴⁰ Bu durum görev ve sorumlulukları devlet tarafından açık bir şekilde belirtilmeyen vali ve emirler arasında çok defa yetki sorununu ortaya çıkarmıştı.⁴¹

Hicaz'ın idaresi, Osmanlı Devleti için İslam dünyasında edineceği bir saygınlık meselesi sayıldığından halkı vergi ve askerlikten muaf tutulmuştur. Bu nedenle Hicaz'ın idaresi Mekke ve Medine'nin korunması ve hac yollarının güvenliğinin sağlanması çerçevesinde düşünülmüştür.⁴² XVIII. yüzyılın sonlarında bölgedeki güç dengesinin bozulması ve Osmanlı idari düzenini tehdit eden Vahhâbilerin Hicaz'ı ele geçirmesi üzerine Hicaz, devletin gündemine siyasi bir olayla girmiştir. Bölgeyi yağmalayan, hac yollarının güvenliğini tehdit eden Vahhâbiler ancak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından durdurulmuş ve Vahhâbiler Hicaz'dan çıkarılmıştır (1818).⁴³ XIX. yüzyılın ortalarına kadar bölgede Mehmed Ali Paşa etkili olmuştur.

Mehmed Ali Paşa'nın XIX. yüzyılın ortalarında Hicaz'dan çekilmesi, merkezi hükümete Hicaz'da düzenlemeler yapmak için fırsat vermiştir.⁴⁴ Tanzimat'tan itibaren merkezi hükümet, Hicaz'daki etkinliğini ve kontrolünü artıracak tedbirleri, hızla hayata geçirmeye çalışmıştır.⁴⁵ Bu tedbirlerden en önemlisi, Hicaz demiryolunun yapılması olmuştur. Hem asker ve mühimmat sevkini hızlandırmak, hem de merkezi hükümetin siyasi otoritesinin bölgeye nüfuz etmesini güçlendirmek⁴⁶ demiryolu vasıtasıyla elde

³⁹ Z. Kurşun, *a.g.m.*, s.438.

⁴⁰ Zekeriyâ Kurşun, "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz 1517-1919", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s.317.

⁴¹ Z. Kurşun, "Hicaz Osmanlı...", s.438.

⁴² M.Talha Çiçek, *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, , Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 5-9.

⁴³ Z. Kurşun, "Hicaz Osmanlı...", s.438.

⁴⁴ M.T. Çiçek, *a.g.t.*, s.11.

⁴⁵ N. Bozkurt, M. S. Küçükbaşçı, *a.g.m.* s.564.

⁴⁶ Ufuk Gülsoy, "Hicaz Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.17, İstanbul 1998, s.441.

edilmeye çalışılan kazanımlar arasındadır. Ancak hükümetin yerel güçler üzerinde denetimini artıran bu gelişme Hicaz eşrafını rahatsız etmiştir.⁴⁷

XIX. yüzyılın sonlarında Medine'ye kadar ulaştırılan demiryolunun, Mekke'ye kadar uzatılması, telefon, telgraf hatlarının döşenmesi, Mekke-Medine arasında ulaşımın güvenliğini sağlamaya yönelik kuvvet oluşturulması, askeri birliklerin oluşturulması dolayısıyla Hicaz bölgesinde merkezileşmenin sağlanması Osmanlı'nın nüfuzunu korumaya yönelik tedbirler arasındadır.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında yürüttüğü bu merkezileşme faaliyetleri, bölgedeki yerel güçler arasında büyük rahatsızlık yarattı. Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılması planı, bedevilerin demiryoluna yönelik saldırıları sonucu engellenirken, köle ticaretini yasaklayan ferman ise, yine bölgede çıkan bir isyan nedeniyle uygulanamadı.⁴⁹ Hükümetin Hicaz'da idari reformlara ihtiyaç duymasında, hem merkezi otoriteyi sağlamak hem de batılı devletlerin bölgeye yönelik ilgilerine karşı, bölgedeki kontrolü arttırmak en önemli etken olmuştur.⁵⁰

Hicaz'da siyasi güç ve dinî prestij XX. yüzyılın başlarında da Mekke emirlerin elindeydi. Devletin Hicaz'da, merkezi denetimi artırmaya yönelik tedbirleri, emirlerin de hareket alanını kısıtlarken, zamanla bölgede Osmanlı idaresi aleyhine faaliyetlerin artmasına yol açmıştır. Özellikle İngilizlerin emperyalist emellerle desteklediği Şerif Hüseyin bu ortamdan faydalanarak isyan etmek için fırsat kollamıştır.⁵¹ II. Abdülhamid batılı devletlerin Arap topraklarındaki emperyalist ilgilerine karşı, bölgedeki otoritesini korumak için hilafete bağlılık yoluyla meydana gelen, Müslümanlar arası dayanışmayı esas alan Panislamizm politikasını ve Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarındaki çıkar çatışmalarından yararlanma siyasetini benimsemiştir. Ayrıca II. Abdülhamid Arap topraklarındaki hakimiyetini, kabileleri arasındaki mevcut dengeyi koruyup, reislerini kendi yanına çekerek sağlamıştır.⁵²

Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı devletlerin müdahalelerine açık bir hale gelmesi, ülke içinde olduğu gibi Arap topraklarında da hızlı bir değişime yol açtı.⁵³ Avrupalı devletler için ekonomik, siyasi, askeri ve dinî önemi olan Arap topraklarında,

⁴⁷ H. Kayalı, *a.g.e.*, s.163.

⁴⁸ N. Bozkurt, M. Sabri Küçükbaşçı, *a.g.m.* s.564.

⁴⁹ Z. Kurşun, "*Hicaz Osmanlı...*", s.439.

⁵⁰ M.T. Çiçek, *a.g.t.*, s.14.

⁵¹ N. Bozkurt, M. S. Küçükbaşçı, *a.g.m.* s.565.

⁵² M. T. Çiçek, *a.g.t.*, s.15.

⁵³ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992, s.33.

emperyalist emellerin de müdahaleleriyle, zamanla milliyetçilik hareketleri, İslamiyet etkeninin önüne geçti.⁵⁴ Mısır, Lübnan, Suriye gibi Arap topraklarında bu etkene bağlı olarak cemiyetleşme hareketi başladı. Bu cemiyetlerin siyasi düşünceleri arasında şunlar vardır: Arap hilafetini sağlamak isteyenler, Arap bölgeleri için ıslahat isteyenler, Osmanlı yenilikçileri ile birleşip tüm Osmanlı topraklarında ıslahat isteyenler, Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız Arap devleti kurmak isteyenler, Avrupalı devletlerden birinin himayesine girmek isteyenler.⁵⁵

1908-1918 yılları arasında kısa kesintilerle devlet yönetimine egemen olan, İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit'in Arap topraklarını Osmanlı himayesinde tutmak için izlediği politikayı tamamen terk etmemekle birlikte, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, Türk milliyetçiliği yolunda atılmış önemli bir adım ve Türk-Arap ilişkileri açısından bir dönüm noktası oldu.⁵⁶ İttihatçılar Türk milliyetçiliğini merkezileşmeyi sağlamak için de bir araç olarak kullandı.⁵⁷

XX. yüzyılın başlarından itibaren Meşrutî yönetim içinde, siyasi otoritesini gittikçe güçlendiren İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile merkezileşme politikasına hız verdi. Bu politika doğrultusunda, bir çok üst düzey devlet görevlisi azledildi. Bu görevlilerin azledilmesiyle, onlar vasıtasıyla Arap bölgelerindeki mahalli liderlerle kurulan dengeler bozuldu.⁵⁸ Bu arada II. Abdülhamid'in vezir rütbesiyle Şura-yı Devlet azası olarak İstanbul'da tuttuğu Şerif Hüseyin 1908'de Şerif Ali Paşa yerine Mekke emiri yapıldı.

1910 yılına gelindiğinde Şerif Hüseyin'in Medine'deki temsilcisinin görevine son verilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1914'te Hicaz demiryolunu Medine'den Mekke'ye uzatmaya karar vermesi, aynı yıl merkezileşme yanlısı Vehib Paşa'yı Hicaz'a vali olarak ataması ayrıca Kanun-ı Esasi uyarınca Türkçeyi resmi dil olarak mahkemelerde ve eğitim dili olarak kullanma yönündeki politikaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mekke emiri Şerif Hüseyin'in aralarının açılmasına sebebiyet vermekle birlikte, merkezileşmeye yönelik Suriye, Lübnan, Mısır gibi topraklarda Arap milliyetçiliğine yönelik faaliyetlerin hızlanmasını sağladı.⁵⁹ Ancak bu hareketlerin Hicaz'daki yansıması Arap milliyetçiliğine vurgudan ziyade, Şerif Hüseyin'in

⁵⁴ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.14.

⁵⁵ Zekerîya Kurşun, "Yol Ayrımında Türk-Arap...", s.32.

⁵⁶ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.19.

⁵⁷ Z. Kurşun, "Yol Ayrımında Türk-Arap...", s.151.

⁵⁸ H. Kayalı, *a.g.e.*, s. 163.

⁵⁹ M. T. Çiçek, *a.g.t.*, s. 23-24.

örgütlediği isyan sırasında yayınladığı bildirilerde açıklanan dinî gerekçelere dayandırıldı.

1913'ten sonra İttihatçılar arasında Arap meselesine yönelik üç ayrı görüş ortaya çıktı. Bunlar; Araplara Osmanlı Devleti içinde federal bir yapı kazandırmak isteyenler, Arapların Türkleştirilmesi gerektiğini savunanlar ve Araplarla ademimerkeziyet esasında anlaşmanın uygun olacağını düşünenlerdir.⁶⁰

---

⁶⁰ Zekeriya Kurşun, “*Yol Ayrımında Türk-Arap...*”, s.153.

2. MEKKE EMİRİ ŞERİF HÜSEYİN (1852-1931)

1852 yılında doğan Şerif Hüseyin, Zevi Avn denilen Abadile şeriflerinden Şerif Ali Paşa'nın oğludur. II.Abdülhamid Şerif Hüseyin'i, 1882 yılında Mekke'den İstanbul'a çağırarak, onu vezirlik rütbesiyle , Şura-yı Devlet azası yapmıştır. ⁶¹ Bu suretle on altı yıl süreyle İstanbul'da padişah tarafından göz hapsinde tutulmuştur. Şerif Hüseyin'in Faysal, Abdullah, Ali ve Zeyd olmak üzere dört oğlu vardır. ⁶²

Şerif Hüseyin İstanbul'da iken Şerif Abdillah Paşa'nın ani ölümü üzerine, Şerif Hüseyin'inin oğlu emir Abdullah, babasının emirlikteki hakkını bir dilekçe ile Abdülhamid'e bildirmiştir. Bu dilekçe üzerine Şerif Hüseyin ile görüşen II. Abdülhamid kendisini Mekke emiri tayin etmiştir. ⁶³ Emir Abdullah'a göre babasının emir olması, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile babası arasındaki çekişmenin başlangıcıdır. ⁶⁴ Şerif Hüseyin Mekke'ye emir olarak geldikten sonra tüm enerjisini Hicaz'daki otoritesini sağlamlaştırmak için kullanmıştır. Kabile ayaklanmalarını bastırmak, kabileler arası dengeleri sağlamak ve hac mevsiminin güvenli bir şekilde, sorunsuz geçmesini sağlamak İstanbul'un ondan beklediğidir. Merkezi hükümet, bu beklentiye istinaden Şerif Hüseyin'e ekonomik ve askeri yardım yaparak, Şerif'in Hicaz'da otorite kurmasını desteklemiştir. ⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Arabistan Yarımadası'nda siyasi kontrol Arap emirlerinin elindeydi. Ancak bölge, tek kişi etrafında birleşip, güçlü bir Arap hareketini gerçekleştirecek lider ve önderden de yoksundu. ⁶⁶ Şerif Hüseyin Hicaz'da otoritesini sağlamlaştırmak, Necd'de İbnü's- Su'ud, Asîr'de İdris, Yemen'de İmam Yahya, Şammar'da İbnü'r Reşid, Müntefik'de Şeyh Aceymi, Basra'da Seyyid Talibü'n Nakib nüfuzunu güçlendirmişti. ⁶⁷

Bu emirler hakimiyet alanlarında otoritelerini güçlendirmeye çalışırken, diğer taraftan birbirlerine karşı da nüfuz mücadelesi vermiştir. İbn-i Reşid bölgede ciddi bir

⁶¹ İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 141; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, Tercüme: Halit Özkan, İstanbul 2013, s. 11.

⁶² İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.144.

⁶³ BOA, BEO 3448 / 258542. Şerif Hüseyin'i Mekke Emirliğine kimin atadığı konusunda fikir ayrılıkları vardır. Kral Abdullah, babası Şerif Hüseyin'in Sultan Abdülhamid tarafından bizzat yanına çağırılarak Hicaz emiri tayin edildiğini yazar. Kral Abdullah, *a.g.e.*, s.21. Bazı kaynaklarda ise Şerif'in İttihat Terakki tarafından atandığı belirtilmiştir. Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s.12.

⁶⁴ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁵ H. Kayalı, *a.g.e.*, s.166.

⁶⁶ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.92.

⁶⁷ Süleyman Yatak (Beyoğlu), *a.g.m.*, s.70.

güç haline gelip, İbn-i Suud'a karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmuştur. Şerif Hüseyin ise kendi otoritesini sağlarken karşılarındaki en önemli tehdit İbn-i Suud ile Muhammed el-İdrisi olmuştur.⁶⁸ İlk mücadelesini İbn-i Suud'a karşı veren Şerif Hüseyin, askeri bir tahakküm oluşturmamış, İbn-i Suud ile anlaşma yoluna gitmiş, Hicaz'da bulunduğu süre boyunca İbn-i Suud'a karşı savunmada kalmak zorunda kalmıştır.⁶⁹ Diğer tehdit unsuru olan Asîrli İdrisî ise Şerif Hüseyin geldikten sonra kendisini mehdi ilan etmiş ve tüm Müslümanları Osmanlı Devleti'ne karşı cihada çağırmıştır. Bu çağrı Arap topraklarında bir etkiye sahip olmamakla birlikte İdrisî'nin ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Şerif Hüseyin, İdrisî'ye karşı önemli bir üstünlük sağlayamadı.⁷⁰

Şerif Hüseyin'in Hicaz'daki hareket alanını kısıtlayan diğer bir etken merkezi hükümet tarafından gönderilen valiler olmuştur. Şerif, bu valilerle sürekli çatışma içine girmiş, merkezi hükümet ise çoğu zaman Şerif'in isteklerine ve tutumuna göz yummak zorunda kalmıştır.

Hicaz'daki idari bölünmüşlük içinde Şerif Hüseyin, valileri yeri geldikçe, yerel koşulları ve adetleri bilmedikleri, siyasi yetkinliğe sahip olmadıkları, bölgeye uyum sağlayamadıkları gibi nedenleri ileri sürerek merkezi hükümete rapor etmiştir. Valiler ise açık bir yetki tanımı olmadığı için emirin gölgesinde kalmışlardır.⁷¹

Hicaz'da günden güne otoritesini artıran Şerif Hüseyin, Medine'nin Hicaz vilayetinden ayrılmasına da ve Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılması düşüncesine de şiddetle karşı çıkmıştır. Şerif Hüseyin merkezi hükümetin Arap topraklarındaki idari yönetimini düzenleyen planlarını engellemek, bölgedeki tahakkümünü korumak ve güçlendirmek için özellikle Medine'ne civarındaki kabileler arasındaki çatışmayı teşvik etmiş, bu suretle merkezi hükümetin, sağladığı otoriteye zarar vermesini engellemeye çalışmıştır. Şerif Hüseyin Hicaz'da sağladığı otoritenin yanında, 1912 yılında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde oğlu Faysal'ı Cidde'den mebus seçtirirken, oğlu Abdullah'ın da Mekke'den yeniden mebus seçilmesini sağlayarak,⁷² İstanbul ile de siyasi bağlantısını koparmamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Ocak 1913 itibari ile güçlü bir şekilde iktidara geldi. Gelir gelmez merkezi denetimini sıkılaştırdı. Bu sırada Şerif Hüseyin bir yandan

⁶⁸ İsmail Gümüş, *a.g.t.*, s.19.

⁶⁹ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 182.

⁷⁰ *a.g.e.*, s.143.-185.

⁷¹ *a.g.e.*, s.186

⁷² *a.g.e.*, s.189-192

yazışmalar yoluyla, devlete bağlılığını bildirirken, bir yandan da Arap Yarımadası'nda tek başına hakim olma idealine yönelik isyan planının zemini oluşturacak bağlantılar kurmaya başladı. Emir'in bu faaliyetlerinden şüphelenen hükümet onu dikkatle izlemeye başlamıştır. 1913 yılı sonlarında Vehib Bey Hicaz vali ve kumandanı olarak atanmıştır. ⁷³ Vehib Bey gelir gelmez emir'in nüfuzunu kırmak için çalışmalara başlamıştır. Şerif Hüseyin ise Vehib Bey'in devlet otoritesini Hicaz'da sağlamaya yönelik faaliyetlerine karşı halkı isyana teşvik etmiştir. Vehib Bey gelir gelmez İdrisî isyanını bastırmaya çalışmış, isyanı bastırmak için paralı asker toplamaya girişmiştir. Ancak bu girişimin kendisi için bir tehdit olduğunu düşünen Şerif Hüseyin çok geçmeden valiyi merkezi hükümete şikayet etmiş ve görevden alınmasını talep etmiştir. ⁷⁴

Şerif Hüseyin, Hicaz bölgesindeki yerel güçleri kendi iradesi altında birleştirmeye çalışırken, bir yandan da oğlu Faysal'ı Şam'a gönderip ⁷⁵ Suriye'de isyan çıkarılıp çıkarılamayacağını, halkın isyana teşviki için gerekli koşulların neler olabileceğini öğrenmeye çalışmıştır. ⁷⁶ Faysal Şam'da bulunan ayrılıkçı, milliyetçi Arap cemiyetleri ile Şam protokolünü imzalamıştır. Buna göre, gizli cemiyetler Şerif Hüseyin'e destek vermeyi ancak İngiliz desteği alınırsa, kabul etmiştir. ⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki emperyalist çıkarlarını kalıcı olarak sağlamak istemesi gibi nedenler İngiltere'yi Şerif Hüseyin'e destek vermeye yönlendirmiştir. Şerif Hüseyin, oğlu Abdullah aracılığıyla Mısır'daki İngiliz temsilciler ile bağlantı kurmuştur. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girip, genel bir seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti ise, savaşın yarattığı hassas ortamda Şerif Hüseyin'in hem yabancı devletlerle kurduğu bağlantılara hem de bedevileri isyana teşvik etmek suretiyle ortaya çıkardığı bir çok olumsuz duruma göz yummuştur. Ayrıca Hicaz bölgesindeki bir çok idari görevlinin Şerif'in isyan hazırlığında bulunduğu dair malumatlarına da kayıtsız kalıp onu idare etme yoluna gitmiştir. ⁷⁸

⁷³ Yüksel Nizamoğlu, *a.g.e.*, s.105.

⁷⁴ İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis Kitaplar, İstanbul 2014, s.65.

⁷⁵ Şerif Hüseyin oğullarının yeteneklerini dikkatlice değerlendirip, ona göre görevlendirmeler yaptı. Abdullah Suriyeli milliyetçilerin amaçlarına Faysal'dan daha uygun iken, Abdullah'ın Kahire'de İngilizlerle temas halinde olması nedeniyle Faysal'ın Suriyeliler ile görüşmek konusunda daha uygun olacağı sonucuna varmıştır. Ali A. Allawî, *Irak Kralı I.Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016., s.61.

⁷⁶ İsmail Köse, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁷ Deniz Doğru, "I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasi Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 2, Afyon 2001, s. 54.

⁷⁸ Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafası ve Fahrettin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.16-17.

3. ŞERİF HÜSEYİN'İN İSYAN İÇİN DESTEK ARAYIŞLARI

Mekke emiri olduktan sonra Arap topraklarının bağımsızlığını sağlamak için faaliyetlere girişen Şerif Hüseyin, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngilizlerin desteğini almak için işbirliği arayışına girişmiştir. İngilizler ise Arapların Osmanlı'ya karşı İngiltere'nin yanında savaşmalarını sağlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, Kahire'de, önce İngiltere Başkonsolosu Lord Kitchener ile daha sonra da Kahire Müstemleke idaresi Doğu işleri sorumlusu Sir Ronald Storrs ile karşılıklı çıkarları üzerine fikir alış verişinde bulunmuştur⁷⁹ Ancak bu görüşmelerde İngilizlerin bir Arap isyanını desteklemek yönünde ihtiyatlı tavrıyla karşılaşmışlardır. Lord Kitchener, Hicaz'ın mevcut durumunun korunması gerektiği konusunda görüş bildirirken, Şerif'in Araplar üzerindeki etkisinin ne derece olduğunu kestirememiştir. Ayrıca İngiltere, Osmanlı halifesine karşı Arap isyanını desteklemenin kendi imparatorluğu içindeki Müslümanlar üzerinde yaratacağı etkiden tedirgin olmuştur.⁸⁰ İngiliz hükümetinin diğer bir tedirginliği ise, Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine karşı tüm Müslüman halkı mücadeleye çağırdığı cihat ilanının İngiliz sömürgelerinde bulacağı yankıdır.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Şerif Hüseyin'in Hicaz'da ortaya çıkaracağı bir ayaklanmanın kendi çıkarları açısından hem askeri hem de siyasi üstünlüğüne yol açacağını gören İngilizler, çok geçmeden bu isyanın destekleyicisi konumuna gelmiştir. Bu kararda etkili olan en önemli gelişme ise Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesidir.⁸¹ Almanya ve Osmanlı Devleti'nin İttifak grubunda birleşmesi, Osmanlı'nın toprakları üzerinde artan Alman nüfuzu, İngiltere'yi sömürgelerini korumak yönünde girişimlere itmiştir.

Almanya, XIX. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamladıktan sonra eski sömürgeci devletler olan İngiltere ve Fransa için büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Emperyalist emellerle gözünü eski sömürgeci devletlerin sömürge alanlarına diken Almanya, Osmanlı topraklarında da, Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmalarla siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar kazanmış ve böylece İngiltere ve Fransa'nın pazarının

---

⁷⁹ D. Doğru, *a.g.m.*, s. 51-52.

⁸⁰ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.77-80

⁸¹ D. Doğru, *a.g.m.*, s. 52.

daralmasına yol açmıştır.⁸² İngiltere kendisine rakip olarak ortaya çıkan Almanya'ya karşı Asya'daki en büyük sömürgesi olan Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamak ve petrol bölgelerinin Almanya'nın eline geçmesini engellemek için Şerif Hüseyin'in ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti daha Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Kızıldeniz ve Akdeniz'de Osmanlı'ya karşı faaliyetlerini artırmıştır. İran Körfezi etrafındaki Arap kabile liderleriyle iyi ilişkiler kurarak bölgedeki etkinliğini güçlendirmiştir. İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki İngiliz yanlısı liderler arasından Şerif Hüseyin'i ön plana çıkarmasında, Şerif Hüseyin'in peygamber soyundan gelmesi, Hicaz'da Arap Krallığı kurmak istemesi, Şerif'in hakim olduğu Hicaz bölgesinin stratejik bir konuma sahip olması gibi nedenler etkili olmuştur.⁸³

Lord Kitchener, Şerif Abdullah'a gönderdiği 31 Ekim 1914 tarihli telgrafta, İngilizler ile Şerif Hüseyin arasındaki düşüncelerin ana hatlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir : “Şerif Abdullah'a selamlar. İngiltere, Fransa ve Rusya; Türkiye savaşta tarafsız kaldığı takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü garanti ettikleri halde, Almanya şimdi Türk hükümetini altınla satın almış bulunmaktadır. Türk hükümeti, Sultan'ın arzusu hilafına, Türk askeri çeteleriyle Mısır hudutlarını istila etmek suretiyle, saldırı fiillerinde bulunmuşlardır. Eğer Arap milleti bu savaşta İngiltere'ye yardım ederse, İngiltere Arabistan'a hiç bir müdahale olmayacağı hususunda güvence verecek ve dışarıdan yabancı saldırısına karşı Araplara her yardımı yapacaktır.”⁸⁴

Kintchener ihtiyatlı davranmayı sürdürürken doğuya Sir Mark Sykes'i ⁸⁵ göndermiştir. İngilizler 1915 senesinde, Şerif Hüseyin ile 1914 yılında verilen vaatlerin teyit edildiği bir antlaşma imzalamıştır. Buna göre; Araplar, Türklere karşı bağımsızlık için isyan hareketinde bulunursa, Araplara her türlü para, erzak, cephane yardımı yapılacak, İngiltere'nin kendi başına karar veremeyeceği yerler dışında, 37. paralellerinin güneyindeki Arapların bağımsızlığı tanınacaktır.⁸⁶

⁸² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s.100-104.

⁸³ Metin Hülagu, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”, *Belleten, Cilt: LIX, Sayı: 225, Ankara 1995, s. 141-142.*

⁸⁴ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁵ Sir Mark Sykes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı müsteşarıdır.

⁸⁶ Sir George Arthur, *Savaş Lordu Kitchener*, Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, Çeviren: Miralay Sabit, Kurtuba Kitap, İstanbul 2010, s. 211.

Şerif Hüseyin ile İngiliz makamlarının temasları 1915 yılında Mısır'ın Yüksek Komiserliğine getirilen Sir Arthur Henry McMahon⁸⁷ ile Şerif Hüseyin arasındaki yazışmalar suretiyle devam etmiştir. Yazışmalar, 14 Temmuz 1915'te başlayıp, 10 Mart 1916 tarihinde sona ermiştir. Şerif Hüseyin, McMahon ile yaptığı ilk yazışmalarda Arapların yaşadığı tüm bölgelerin kendi egemenliğine verilmesini talep etmişti. McMahon ise, bir yandan müttefikleri Fransa'nın nüfuz alanı olan Arap topraklarını gözetirken, diğer yandan İngiliz himayesinde olan büyük Arap krallığından söz etmiştir.⁸⁸

Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah bu mektuplaşmalar ile ilgili verdiği bilgilerde, Şerif Hüseyin'in Arap krallığının sınırlarını şöyle belirtmiştir: İskenderun'dan güneye doğru Refah'ta Mısır sınırı ve Tin Çölü Kızıldeniz ve batıya doğru Babü'l-Mendeb, doğuda Maskat ve Umman, sonra kuzeye doğru Bahreyn ve Kuveyt, daha yukarıda Basra vilayeti ve İran sınırı, yine kuzeyde Arap bölgelerinin Kürt bölgeleriyle birleştiği yerler, sonra batıya doğru Cizre ve Musul'u içine alarak Halep'i güneyde bırakan ve İskenderun'a varan sınırdır. Şerif Abdullah, İngiltere'nin bu sınırlar istisna olarak İran Körfezi ve Hint Okyanusu tarafındaki emirlikleri dahil etmemekle birlikte, Adana, Mersin ve Suriye vilayetinin batısında Fransız nüfusunda olduğundan hariç tutulduğunu belirtmektedir.⁸⁹

Fransa'nın Arap vilayetlerindeki çıkarlarından endişe etmesi Sykes-Picot Antlaşması'nı doğurmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan bu antlaşma, Arap ayaklanmasına giden gelişmeleri hızlandırmakla beraber, Ortadoğu'ya ilişkin yeni bir düzenleme içermektedir.⁹⁰ Bu antlaşmaya göre Toroslardan aşağısı İngiltere ve Fransa'ya bırakılmıştı. Suriye bu paylaşımda Fransa'ya bırakılmıştı.⁹¹ Şerif Hüseyin'in İngiltere ve Fransa arasında yapılan bu paylaşımdan uzun süre haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

Şerif Hüseyin, McMahon ile yaptığı görüşmeler uyarınca Hicaz'da başlatacağı isyan için İngiltere'den askeri ve ekonomik yardım talebinde bulunmuştur. İngilizler bu talebi yerine getirerek isyanı geniş alanlara yaymaya, dağıttıkları paralar ile kabile

---

⁸⁷ Sir Arthur Henry McMahon, 1915-1917 yılları arasında Mısır Yüksek Komiserliğinde bulunmuş Sir unvanlı diplomattır.

⁸⁸ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 96-100.

⁸⁹ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s.96-97.

⁹⁰ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 102.

⁹¹ İ. Köse, *a.g.e.*, s. 156.

liderlerini, kendi etraflarında toplamaya çalışmışlardır. ⁹² Böylece İngiltere isyanı finanse eden ekonomik ve stratejik güç olmuştur.

---

⁹² M. Hülügü, *a.g.m.*, s. 148-152.

4. 1914-1916 YILLARI ARASI YAŞANAN GELİŞMELER

Şerif Hüseyin daha Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Arap devleti kurmak için irtibatlar kurmaya başlamış, oğlu Faysal'ı Suriyeli milliyetçilerle de⁹³ görüşmeye göndermiş,⁹⁴ ve tüm olasılıkları hesaplamıştır.

Şerif Hüseyin isyan etme düşüncesini Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta ortaya koymuştur. Enver Paşa telgrafın içeriğini idrak edememiş ve bir malumat bekleyerek, telgrafı Cemal Paşa'ya göndermiştir. Telgrafın içeriği şöyledir:

“Eğer benim burada rahat durmaklığımı istiyorsunuz, Tebük'ten Mekke'ye kadar devam eden Hicaz bölgesinde benim özerk yönetimimi kabul ediniz ve emirliği, büyük evladıma geçmek şartıyla, hayat boyunca bana veriniz. Bunlardan başka şimdi muhakeme altına almış olduğunuz bazı suçlu Arap büyüklerinin kabahatlerini affederek, Suriye ve Irak'ı kapsayan genel af ilan ediniz.”⁹⁵

Telgrafın içeriğini idrak eden Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı yanına çağırarak, taleplerin gerçekliğini ondan sormuştur. Emir Faysal babasının ifadelerinin üzerini kapatmaya çalışmıştır.⁹⁶

Cemal Paşa 14 Kasım 1914'te 4.Ordu Komutanlığına atandıktan sonra Kanal seferi hazırlıklarına başlamıştır.⁹⁷ Seferin manevi etkisini artırmak içinse Şerif Hüseyin'den bir oğlu komutasında kuvvet göndermesini istemiştir. Şerif, oğlu Ali komutasında bir kuvveti Medine'ye kadar göndermiştir.⁹⁸ Ancak bu kuvvet Medine'den öteye gidememiştir.⁹⁹ Cemal Paşa komutasındaki orduda Süveyş Kanalı'nı geçememiştir. Bu tarihten sonra Cemal Paşa, bölgedeki Arap liderler ile irtibata geçerek Birinci Dünya Savaşı'nda desteklerini almaya çalışmıştır.¹⁰⁰ Cemal Paşa'nın Şam'da bulunduğu süre zarfında önemli bir gündem maddesi de buradaki Arap milliyetçileri ve onların faaliyetleri olmuştur. Suriye'de doğan otorite boşluğuna engel olmak isteyen Cemal Paşa, Şam'a geldiğinde Suriye valisi olan Hulusi Bey'in kendisine verdiği

⁹³ BOA, DH.EUM.4.Şb. 7/39-1.

⁹⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 268.

⁹⁵ a.g.e., s.284.

⁹⁶ a.g.e., s.284-285.

⁹⁷ a.g.e., s. 165.

⁹⁸ Kral Abdullah, a.g.e., s.100.

⁹⁹ Cemal Paşa, a.g.e., s. 292.

¹⁰⁰ İ. Gümüş, a.g.t., s. 90.

belgelerde Arap milliyetçilerinin Fransa'nın desteği ve teşvikiyle çalıştıklarını saptamıştır.¹⁰¹ Ancak belgelerin, İslamcılık hareketinin birleştirilmesi çabasını tehlikeye atacağı düşüncesi ve bu sırada Çanakkale Savaşı'nın devam etmesi nedenleriyle, bu belgelerin gizlenmesini doğru bulmuştur. Cemal Paşa daha sonra fikrini değiştirerek harbin başından beri Arap ıslahatı, Arap özerkliği ve Arap bağımsızlığı adına her türlü eylemde bulunan herkes hakkında yasal soruşturma için bütün belgeleri Harp Divanına vermiştir.¹⁰²

Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal 21 Ağustos 1915 tarihinde yapılan yargılamalar sonucu idam edilme kararı verilen Arap ayrılıkçılarının affedilmesine yönelik Cemal Paşa nezdinde bir çok girişimde bulunmuştur.¹⁰³ Arap milliyetçileri ve Şerif Hüseyin, otuz dört Arap milliyetçisinin idamlarının gerçekleşmesinden sonra Cemal Paşa'nın Arapları imha etmeye çabaladığı konusunda propaganda yapmaya ve dolayısıyla nüfuzlarını artırmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti, 1914 Kasım ayı içinde bütün Müslümanları İtilaf devletlerine karşı mücadele etmeye çağıran cihad-ı mukaddesi ilan etmişti.¹⁰⁴ Cemal Paşa'da bu çağrı doğrultusunda Osmanlı topraklarındaki Müslüman unsurların desteğini almaya çalışmıştır. Cihad-ı mukaddesin ilan edilmesi hem İngiltere'yi hem de Fransa'yı rahatsız etmiş, İngiltere rahatsızlığını, halifelik makamının manevi gücünü kırmaya çalışarak, giderme yoluna gitmiştir.¹⁰⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise İngiliz propagandalarına karşı, isyanın bütün İslam aleminde birlik ve bütünlüğüne karşı bir hareket olduğunu yaymaya çalışmıştır. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin propagandalarını gizleyerek, kendilerinin Müslümanların kutsal yerlerine ateş etmediğini, kutsal değerlerine saygı gösterildiğini ön plana çıkarmaya uğraşmıştır.¹⁰⁶

Hicaz Vali ve Kumandanı Vehib Bey¹⁰⁷ Şerif Hüseyin'i ve oğullarını takip altına almış, yer yer de Şerif Hüseyin'i ziyaret etmiştir. Bu görüşmelerin birinde Şerif Hüseyin, Osmanlı padişahlarının hakk-ı hilafete haiz olmadıklarını, çünkü hilafetin gasp

¹⁰¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 235; İ. Köse, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁰² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 235-272.

¹⁰³ *a.g.e.*, 284-285.

¹⁰⁴ S. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.74-78.

¹⁰⁵ Cezmi Eraslan, II.Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 65.

¹⁰⁶ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 141-142.

¹⁰⁷ Tefik Özmert, Vehib Bey'in Hicaz'a atanır atanmaz bölgede askeri ve idari düzenlemeler yapmaya giriştiğini, Emir Hüseyin'in tahakkümünden çeken memurlara da "kanundan başka hiçbir kuvvetten korkmayın" diye emir verdiğini yazar. Ayrıca bu düzenlemelerin Emir Hüseyin üzerinde yarattığı endişeye de değinen Özmert, Şerif'in valiyeye karşı urbanı isyana teşvik ettiğini de vurgular. s.17.

suretiyle ele geçirilmiş olduğunu söylemekten çekinmemiştir.¹⁰⁸ Bu propagandalara karşı Arap bölgeleriyle olan bağıni güçlendirmek için Enver Paşa, Şubat 1916'da Gazze'ye kadar bölgeyi teftiş etmeye karar vermiştir. Bu kararını 4. Ordu Komutanlığına hitaben şöyle haber vermiştir:

“4.Ordu mıntikasını teftiş için, 30 Kanun-ı Sani 1331 Cumartesi günü İstanbul'dan hareket edeceğim, Tarsus'tan sonra sırasıyla 23, 44, 41, 43, 27. Fırkaları, Remle mıntikasını ve 3. Fırkayı göreeceğim. Bu esnada bir çıkarmaya karşı pek mühim mıntıkların suret-i müdafaasını da anlamayı arzu ederim. Bu hususta bana izahat vereceklerin tam vaktinde mahallinde hazır olmalarını rica ederim. Ahval tesiriyle kıtaatı topluca görmek mümkün olmayan yerlerde, bazı kıtaatı mevzilerinde görmek ve bazılarının tatbikat veya manevralarında bulunmak istiyorum. Tatbikat ve manevralar seyahat projesine tesir etmemek için basit ve nihayet iki saat zarfında kabil-i icra olmalıdır. Ben bu müddet zarfında yalnız açılmadan itibaren olan hareketi göreeceğim. Büyücek kıtaatın teftişi bana her hususta sarıh bir fikir vereceği için pek küçük müfrezelerin görülmesine hacet yoktur. Tasarladığıma göre 1 Şubat 1331'de Tarsus'ta, 2'de Toprakkale'de, 5'te Beylan ve İskenderun'da, 8'de akşam Şam'a gitmek üzere Aliye civarlarında, 10'da Nasıra'da 11'de akşam Kudüs'e gitmek üzere Remle'de 13,'te Birüssebi'de bulunacağım,. Avdetle Kudüs-Amman hattını da görürüm. Seyahatte bana Karargah-ı Umumi Erkanıharbiye Reisi kamilen Harekat Şubesi, Sahra Sıhhiye Müfettişi ve Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü refakat edeceklerdir.”¹⁰⁹

Enver Paşa'nın yaptığı bu teftişe, Cemal Paşa'nın davetiyle Emir Faysal da katılmış, 4 Mart 1916'da Medine'ye ulaşmışlardır.¹¹⁰ Burada verilen ziyafette Paşalar ile Şerif Hüseyin arasında hediyeler alınıp verilmiştir..

Şerif Hüseyin ve oğulları bir yandan Osmanlı Devleti'nin yanında yer alırken ve bu yolla Osmanlı'dan erzak ve para yardımı alırken, diğer yandan 1914 yılının Temmuz ayı ile 1916 yılının Haziran ayına kadar önce Kahire Müstemleke idaresi Doğu işleri sorumlusu Sir Ronald Storrs ile sonra, Yüksek Komiser Henry McMahon ile Arap Devleti'nin sınırları ve isyan hareketinin çerçevesi hakkında mektuplaşmışlardır.¹¹¹

Bu mektuplaşma sürecinde İngiliz Hükümeti isyanın örgütlenmesine destek olmak için Şerif Hüseyin'e, doğrudan para yardımında bulunmuştur. İngiliz casus

¹⁰⁸ Süleyman Yatak (Beyoğlu), *a.g.m.*, s.71.

¹⁰⁹ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul, 2003, s. 215-216.

¹¹⁰ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s.99., Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 277., Y.H. Bayur, *a.g.e.*, s. 254-256.

¹¹¹ İsmail Köse, *a.g.e.*, s. 136.

Lawrence'nin yönlendirmesi ile hareket eden Emir Abdullah güçlü Arap ülkelerinin bir İslam komitesi oluşturmasını sağlayarak halifelik, babası şerif Hüseyin'e geçmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. ¹¹² şerif Hüseyin'in diğer oğlu Emir Ali ise isyanın başlama zamanı ile ilgili babası ile fikir ayrılığına düşmüştür. Ona göre, isyan yaz ortalarında başlamalıdır, sıcaklığın yüksek olduğu bu mevsim Osmanlı kuvvetlerini iyice güçten düşürecek ve bu durum isyanın kısa sürede ailesi lehine sonuçlanmasını sağlayacaktır. ¹¹³

---

¹¹² İ. Köse, *a.g.e.*, s. 127-146.

¹¹³ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 107. Tevfik Özmert, şerif Ali ile ilgili “şerif Ali Bey hilâfet ve hükûmetin savaşta bulunması hasebiyle böyle bir anda onun aleyhine düşmanlarıyla birleşerek isyân teşebbüsünde bulunulması muvâfik olamayacağı fikrini izhâr etmiştir. Bu sebeptendir ki Cihan Harbi'nin sonuna kadar şerif Ali'ye fi'li bir vazife verilmemiş ve harpten sonra da kardeşleri gibi bir mevki' sâhibi olamamıştır.” diye yazmıştır, ancak ihtilal boyunca şerif Ali de diğer kardeşleri gibi isyanın içinde olmuştur. s.21.

5. ŞERİF HÜSEYİN İSYANI (10 Haziran 1916)

İngiltere ile Şerif Hüseyin arasındaki ilişkilerin istenen noktaya gelmesi üzerine Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan edeceği şartların olgunlaşmasını beklemeye başlamıştır. Onun Hicaz bölgesinde hareket alanının genişlemesinde Şubat 1915'te Vehib Paşa'nın 3. Orduya tayininin çıkmasıyla bölgeden ayrılması etkili olmuştur. Tefik Özmert, Vehib Paşa'nın Hicaz'dan ayrılması ile yaşanan gelişmeleri şöyle anlatmıştır:

“Vehib Bey'in bu suretle ayrılması üzerine Emir Şerif Hüseyin tahakküm ve istibdatını artırarak hükümete karşı bağıllık gösteren ahaliye ve memurlara eziyet edip onları tehdit etmeye başladı...Hükümet emirlerini yerine getirmeye gayret eden mahalle muhtarlarını emaret hapishanesinde tevkif etti.”¹¹⁴

Hicaz vali ve kumandanlığına atanan Galib Paşa¹¹⁵, Vehib Paşa'ya göre ılımlı bir yönetim tarzını benimsemiştir.¹¹⁶ Ayrıca böbreklerinden rahatsız olduğundan, Mekke'nin sıcağına dayanamamış, Mekke'de uzun süre kalamayıp ve havası nedeniyle sık sık Taif'e gitmiştir.¹¹⁷ Vehib Bey, idari ve askeri her sahada memurların üzerinde güçlü bir otorite kurmaya çalışırken, Galib Paşa Mekke'ye gelir gelmez yazdığı “Emaret-i Celile (Hüseyin) aleyhinde bulunacak memurların vazifelerine nihayet verileceğini”¹¹⁸ bildirdiği emriyle memurları Şerif Hüseyin'e itaat etmeye sevk etmişti. Şerif Hüseyin ise bu durumun yarattığı cesaret ile Hicaz kıyılarını korumak için hükümetin parasıyla tutulup Hüseyin'in komutası altında bulunan yerli birliklere “paranızı ben veriyorum, yalnız bana bağlı olacaksınız ve kendi oğullarımı dahi vurun dersem vuracaksınız” gibi telkinlerde bulunmuştur. Galib Paşa ise bu tutuma dahi pek aldırış etmemiştir. Bu koşullarda kontrol edilme korkusu taşımayan Şerif Hüseyin isyan

¹¹⁴ T. Özmert, *a.g.e.* s.22.

¹¹⁵ BOA, BEO, 4348 / 326026; BOA, İ.MMS, 195/39. Hicaz Vali ve Kumandanlığına atanan Galip Paşa Medine'den Mekke'ye gelmek üzere yola çıktığında yolu, Şerif Hüseyin'in kıskırttığı bedeviler tarafından kesilir. Galip Paşa “Mururiye” yani geçiş parası isteyen bedevilere istedikleri parayı vererek yoluna devam eder. Tefik Özmert, aynı durumla karşılaşan Vehib Bey'in bedevilere toplu karşılık vereceğini söyleyerek, istedikleri geçiş parasını vermediğini yazar. Tefik Özmert, *a.g.e.* s.23.

¹¹⁶ Galip Paşa, kaleme aldığı hatıralarında Hicaz vali ve kumandanı olarak görevlendirildiğinde Enver Paşa'nın kendisine şu direktifte bulunduğunu yazar; “Şerif Hüseyin ve oğullarının hal ve tavırları şüphelidir. Devletin böyle bir zamanında, Hicaz'da herhangi bir olay çıkmaması zaruridir. Bu da ancak Şerif Hüseyin'in iyi idare edilmesi ile mümkündür”. Ancak yine aynı eserde kendisini Hicaz'a Şerif Hüseyin'i idare etmek için gönderdikleri halde, Enver Paşa'nın sürekli Şerif Hüseyin'i tehdit eden mektuplar yazmasını, teessüfle karşılayarak eleştirmiştir. Salahaddin Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1937, s.71-76.

¹¹⁷ T. Özmert, *a.g.e.* s.23.

¹¹⁸ *a.g.e.* s.24.

hazırlıklarını yerine getirmek için gayretlice çalışmıştır. Emir, mahalle şeyhleri ile toplantılar yapmaya, Hicaz sahillerini koruyan birlikleri tehditlerle kendisine bağlamıştır.¹¹⁹ Şerif Hüseyin'in bu hareketlerine karşı hiç bir teşebbüste bulunmayan Mekke Vali ve Kumandanı Galib Paşa, vilayet yönetimi, İstanbul ile haberleşme yetkisi ve Mekke idaresini Kadı Sıtkı Efendi'ye bırakarak Taif'e çekilmiştir. Tefik Özmert bu durumun Mekke'de hayretle karşılandığını belirterek şöyle yazmıştır:

“Galib Paşa'nın bu mevsimsiz hareketi muhîtte hayretle karşılandı. Çünkü Emir Şerîf Hüseyin Paşa Tâif'e çıkmak niyetinde değildi. Yaz mevsimini Mekke'de geçirmek fikrinde idi. Galib Paşa'nın Tâif'e muvâsalatından bir buçuk ay sonra 10 Nisan sene [1]331¹²⁰ tarihinde vilâyetten gelen emir üzerine askerî ve mülkî devâ'ir de Tâif'e hareket etti. Mekke'de vilâyet umûru vekâleten nizâmiye binbaşlarından Ziyâ Bey'e tevdi' edildi. Mekke'nin bu sûretle boşalmasından bi'listifâde Emir Şerîf Hüseyin tedâbîr-i ihtilâl-kârânesini bir kat daha artırarak emâret dâiresinde (kendi telkînât ve planlarıyla) büyük bir meclis akd etmiştir. Bu mecliste Hanefî Müftüsü Şeyh Abdullah Serrâc Şerîf Hüseyin'e hitâben:

“Efendimiz! Siz buranın emîri ve sâhib-i salâhiyet velîni'metisiniz. Memleketin selâmeti, âsâyişi sizden sorulur. Ahâlî açlıktan sefâletten ölüyor. Bu felâketin yegâne âmili olan deniz ablukasının kaldırılması neye mütevakkıf ise esbâbına tevessül buyurunuz. İşte bu meclis zât-ı Hâşimânelerinizden bunu istihâm ediyor.” diyor. Emir Şerîf Hüseyin de “Merak etmeyiniz îcâbına bakarım. Hattâ üzerimdeki cübbemi de satarak size sarf ederim.” cevâbında bulunuyor. Bundan başka yine kendi tertîbiyle iki def'a Cuma namazına giderken ahâlî yolunu keserek açlıktan, sefâletten şikâyet ediyor. Emir Hüseyin de “denizi açmaklığımı istiyor musunuz? Peki açarım, merak etmeyiniz müsterîh olunuz!” - cevâbıyla âmâl-i ihtilâl-kârânesini açığa vurmaktan çekinmiyor.”¹²¹

Mekke kumandanı Ziya Bey'de Mekke'deki bu hareketlerin normal olmadığını belirtmiş ve Şerif Hüseyin'in isyan hazırlığında olduğuna dair raporları hükûmete göndermişti. Ancak Galib Paşa bu raporları ve isyana yönelik söylentileri yeterince dikkate almamıştır. Bu söylentilere “bunların aslı esası yoktur. Bu söylentiler öteden beri hükûmetle emirliğin arasını açmak isteyenlerin işidir” diye cevap vermiştir. Ayrıca Galib Paşa, Şerif Hüseyin'in isyan hazırlıklarına karşı Yüzbaşı Feridun Bey'in aldığı askeri tedbirleri de Şerif'in itirazı üzerine kaldırmıştır. Hatta Feridun Bey'i

¹¹⁹ T. Özmert, *a.g.e.* s. 24.

¹²⁰ 10 Nisan 1331 olarak verilen tarihin 1332 olması gereklidir, bu tarih 23 Nisan 1916'ya denk gelmektedir.

¹²¹ T. Özmert, *a.g.e.* s.25.

cezalandırmıştır.¹²² Bu sırada İngilizler, Kızıldeniz'i abluka altına aldıklarını ilan etmiş, Cidde ve civarına uçaklarla -Mekkeliler size göndermekte olduğumuz erzâkı Türk askerlerine veriyorsunuz erzaklarınızı yine Türklere verecek olursanız ba'demâ size erzâk göndermeyeceğiz. Binâenaleyh siz de Türkleri oralardan çıkarınız!- yazan beyannameler atmışlardır.¹²³ Bu durum ise Şerif Hüseyin'e isyanı organize edeceği rahat bir ortam sağlamıştır. İsyanı Mekke ve Cidde'de olduğu gibi Taif'te de ateşlemiştir.¹²⁴ Taif'te Türkler tam bir baskına uğramıştır.¹²⁵

Şerif Hüseyin İngilizler ile yaptığı yazışmalarda isyanı şu şekilde organize etmiştir: Suriye'ye gönderdiği oğlu Abdullah, orada Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşıacak, ayrıca Osmanlı ordusundaki Arapları, Türklere karşı ayaklandıracaktır. Diğer oğlu Ali ise, Medine'ye giderek, Hicaz Arapları ile beraber Suriye'deki kardeşine yardım edecek ve Osmanlı'ya asker ve erzak nakliyatını sağlayan demiryollarını işgal edecektir.¹²⁶ İngilizler açısından isyanın en önemli kazanımı ise Osmanlı'nın Süveyş Kanalı'na taarruz etmesinin engellenecek, aynı zamanda Suriye'de Arap bedevilerinin İngilizlere desteği ile Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisi hızlanmış olacaktır. Şerif Hüseyin, Nisan ya da Mayıs ayında ilan etmeyi planladığı isyanı İngilizlerle karşılıklı çıkar hesapları sonucunda ancak 10 Haziran 1916'da Mekke'de ilan edebilmiştir.¹²⁷ Şerif Hüseyin'in isyanı Cidde, Mekke ve Taif'te hızla ses bulmuştur. İsyan günü Mekke, Taif ve Cidde arasındaki telefon ve telgraf hatları kesilmiştir.¹²⁸

10 Haziran sabah saatlerinde Mekke'deki kışlalara ateş etmeye başlayan Araplar, 12 Haziranda Osmanlı karakollarını, askeri kışlaları ve hükümet binasını ele geçirmişlerdir. Osmanlı askerleri Cirve Kışlası ve Ciyad kalesinde mahsur kalmıştır.¹²⁹ Ancak su ve cephane sıkıntısı nedeniyle fazla direnemeyen hükümet konağındaki az sayıdaki Osmanlı kuvveti ve Mekke komutan vekili Ziya Bey 12 Haziran 1916 tarihinde teslim olmuştur. Ziya Bey ve yanındakiler asiler tarafından esir alınmış ve İngilizlere teslim edilmişlerdir.¹³⁰ Bu sırada Şerif Hüseyin propaganda faaliyetlerine devam

¹²² T.Özmert, *a.g.e.* 24-26

¹²³ BOA, DH.EUM 4.Şb. 2/55-1.

¹²⁴ Tefik Özmert, Galib Paşa'nın yaşanan durumu idrak edemeyip, önlem almamasından yakınırken, Şerif Ali Medine'den, Şerif Faysal Şam'dan çıkarılmayıp hükümetin elinde rehin olarak alıkoyulsaydı, Emir Şerif Hüseyin katiyen isyan edemezdi, diye yazmıştır. s. 26-28.

¹²⁵ Bu sırada Taif'te Galib Paşa'nın şifre katibi olan Özmert, bu durumu ayrıntıları ile anlatmıştır. Ancak önemli olayların tarihlerini vermemiştir. s.26-27

¹²⁶ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 99.

¹²⁷ M. Bostancı, *a.g.m.*, s. 123-124.

¹²⁸ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 102; S. Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

¹²⁹ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 103.

¹³⁰ Y.H. Bayur, *a.g.e.* s.270

etmiştir ve 27 Haziran ve 26 Ağustos'ta yayımladığı bildirilerle isyan gerekçelerini açıklamakla birlikte krallığını ilan etmiştir.¹³¹ Kızıldeniz'de önemli bir mevkiye yer alan Cidde'de 16 Haziran 1916 tarihinde Şerif Hüseyin'in kuvvetleri tam olarak hakimiyet kurmuştur.¹³² Bu hakimiyetin sağlanmasında İngiliz askeri gemilerinin desteği belirleyici etken olmuştu. Böylece İngiliz yardımlarının Şerif Hüseyin'e kolayca ulaşmasının yolu açılmıştır.¹³³

Taif'te ise, önce Taif Emaret Kaymakamı Şerif Hüseyin Cudi, Şerif Şeref'in aileleri ve halk kasabanın dışına doğru hareket ederek, kasabayı terk etmiştir. Şerif Abdullah ise Bakkum kabilesini cezalandıracağı bahanesiyle yanına belli bir kuvvet alıp Taif'e gelerek¹³⁴, Galib Paşa'yı ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretinin amacı, şehirdeki durumu yerinde görmek ve askeri bir tedbir alınıp alınmadığını öğrenmektir. Hiçbir tedbir alınmadığını gören Şerif Abdullah Taif'ten hareket etmiştir. Sonrasında önce Mekke ile Taif arasındaki telgraf hattı kesilmiş, ardından, 12 Haziranda asilerin askeri kışlaya hücumu ile çatışma başlamış, Taif kuşatılmıştı.¹³⁵ Çatışmanın ikinci günü Arapça bir beyanname yayımlamaya başlayan Galib Paşa, ikişer gün arayla iki beyanname daha yayımlamıştı. Bu beyannamelerinde, Türklerin kutsal toprakların koruyucusu olduğunu, İngilizlerle işbirliği içinde olan cahil kişilerin isyan ettiğini belirterek, Müslüman halkı Şerif Hüseyin'in isyanına karşı birleşmeye çağırmıştır. Ayrıca Şerif Hüseyin'den bir isyan beklemediğini, ancak bu isyan hareketi ile Müslüman kanının akıtılmasının vebaline girdiklerini, Osmanlı Devleti'nden aldığı silahlarla İngilizlere hizmet ettiklerini, Osmanlı'ya karşı nankörlük yaptıklarını vurgulayarak, asileri Osmanlı'ya itaat etmeye davet etmiştir. Ayrıca Şerif Hüseyin'in, Mısır bankalarında çok parası olduğunu ve önemli miktarda mülkü olduğunu yazarak gözden düşmesini sağlamak istemiştir.¹³⁶ Galib Paşa üçüncü beyannamesinde, bölgede sözü geçen kabilelere seslenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki hakimiyetine son verme amacı taşıyan bu isyana katılanların cezalandırılacağını vurgulayarak, isyana katılanları şöyle tehdit etmiştir:

¹³¹ Süleyman Beyoğlu, *a.g.e.*, s.136-137.

¹³² M. Talha Çiçek, *a.g.t.*, s.68.

¹³³ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 103, S. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.79.

¹³⁴ Kral Abdullah, *a.g.e.* s.104. Şerif Abdullah'ın etrafında toplanan bedevilerin bir kısmı Taif kuşatmasının başladığı sırasında, Şerif Abdullah'ın amacının Osmanlı'ya karşı ayaklanmak olduğunu anlayıp, Şerif'ten ayrılmışlardır. T. Özmert, s.39

¹³⁵ T. Özmert, *a.g.e.* s. 28-29.

¹³⁶ T.Özmert, *a.g.e.* s. 29-38.; Remzi Çavuş, *Galip Paşa (Pasiner)'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1868-1939)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2015, s.8.

“Bunun için Emir'in isyânına iştirâk ve ona yardım etmemekle mükellef olduğunuzdan sizleri îkâz etmeyi kendime vecîbe addeylerim. Avn ü inâyet-i bârî ile hükûmet kavî ve muktedir. Pek yakında buraya bugünkü askerî kuvvetlerin yüz mislini gönderebilir. Sonra temerrüdlerinde ısrâr edenlerin âkıbeti vahîm olur. Siz hıyânetle iğfâl ve tahvîf edildiğinizden sizi îkâz etmek bir vazîfe-i vicdâniyedir. Binâen aleyh müntakim cebbâr olan Allâh'tan hazer ediniz. Büyük günün dehşetinden korkunuz. Allâh'dan korkan dünya ve âhiret sa'âdetine mazhar olur.¹³⁷

Üç buçuk ay süren kuşatmanın ilk günlerindeki çatışmalarda, Türklerin karşı saldırısı sonucunda şehir teslim olmaya zorlanmıştı. Ancak 16. gün top mermileri kuzeyden kışlanın içine düşmüştür. Bir-iki saat içinde de kışla dört bir tarafından bombardıman edilmiş ve dışarı ile tüm irtibatı kesilmiştir.¹³⁸ Kuşatma altındaki kasabada diğer sorun ise erzak ve mühimmat sıkıntısıydı.¹³⁹ Açlığın şiddetli bir seviyeye ulaşması sonucu halkın kasaba dışına çıkmasına müsaade edilmişti. Taif'te zabitan ve Türk memurlarından başka kimse kalmamıştı. Mekke'den bir haber alınamamıştı. Galib Paşa'nın bu süre zarfında tek umudu Medine'den gelecek yardımdır.¹⁴⁰ Galib Paşa hatıralarında bir bedevinin elinde Şerif Abdullah'ın bir mektubu ile kendisine geldiğini söyler. Şerif Abdullah'ın mektupta bombardımanın aratarak devam edeceğini, en kısa zamanda şehri teslim etmelerini istediğini yazmıştı. Bu durum üzerine Galib Paşa, Şerif Abdullah ile teslim olma müzakerelerine girişmişti. Taif, 22 Eylül 1916 tarihinde Şerif Abdullah'a teslim edilmişti.¹⁴¹ Emir Abdullah şehrin ele geçirilişini şöyle anlatmıştır:

“9 Şaban günü Taif dışındaki bölgelerde Hicaz ayaklanması başladı. Bazı eksiklikler nedeniyle Taif saldırısı 11 Şaban'a kaldı. Ayın 11'ine denk gelen Cumartesi gece yarısı benim idaremdede yapılan saldırı kuzey cephesinden başlatıldı. Türkler şehrin surlarını tamir etmişler, meyve bahçelerinde hendekler kazmışlardı...Saldırımız çok şiddetli oldu...Türk topları da en şiddetli saldırılarından birini başlattı ve üzerimize ateş yağdırdı...

Mekke'den dağ bataryaları gelene kadar kuşatma bu şekilde iki taraf içinde sonuç alınamadan devam etti. Daha sonra yarı süratli dağ topu ile birlikte Mısır

¹³⁷ T. Özmert, *a.g.e.* s. 38.

¹³⁸ *a.g.e.* s. 39.

¹³⁹ S. Güngör, *a.g.e.*, s.104-105.

¹⁴⁰ *a.g.e.*, s.105.

¹⁴¹ T. Özmert, *a.g.e.* s. 41-42.

müfrezesi geldi. Başlarında Miralay (Aziz) Ali (el-Mısrî) Bey vardı....Bir süre sonra bizim taraf böylece üstünlük sağladı...”¹⁴²

Galib Paşa ve maiyetindeki subaylar Şerif Abdullah ile birlikte Mekke’ye gitmiştir. Daha sonra Taif’teki diğer Türk esirler ile birlikte Mısır’daki esir kamplarına götürülmüşlerdir. ¹⁴³

Cidde, Taif ve Mekke’de saldırılarını yoğunlaştıran¹⁴⁴ Şerif Hüseyin kuvvetleri Medine’yi ele geçirmede zorlanmıştı. Medine kumandanı Fahrettin Paşa’nın¹⁴⁵ aldığı önlemler sayesinde Şerif Hüseyin şehre girmede başarılı olamamıştır. ¹⁴⁶ Şerif Hüseyin’in Medine’yi diğer Arap şehirleri gibi kısa sürede ele geçirememesinde şehrin; tren yolları ile Şam’a bağlı olması, bedeviler tarafından zarar verilen tren yollarının, Türkler tarafından hızla onarılması, şehri çevreleyen güçlü surların olması ve Fahrettin Paşa’nın komutasındaki alayın güçlü bir savunma göstermesi gibi nedenler etkili olmuştur. Bu koşullarda, Medine 2 yıl 7 ay müdafaa edilmiştir.¹⁴⁷

Emir Faysal ve Lawrence’ın komutasındaki bedeviler, Mısır’dan gelen birlikler, Mekke’nin kuzeyindeki el-Vech’i ele geçirmiştir, ardından Akabe’yi almıştır. Kuzeye doğru ilerleyen bu birlikler ile Emir Faysal İngiliz komutan Allenby’in emrine girmiştir.¹⁴⁸ 1 Ekim 1918’de bu kuvvetler Şam’a ulaşmıştır. Suriye cephesinde görülen bu gelişmeler, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin Arap topraklarından yavaş yavaş kuzeye çekilmesi sonucunu doğurmuştur.

Şerif Hüseyin İngilizlerin yardımıyla, Hicaz’daki otoritesini güçlendiren önemli askeri başarılar kazanmıştır. İsyan başladıktan kısa bir süre sonra Mekke, Taif ve Cidde’yi ele geçirmiş, isyana katılımı artırmak ve isyanı meşru bir zemine oturtmak amacıyla beyannameler yayımlamıştır.

Osmanlı hükümeti Şerif Hüseyin’in ihtilalinin meşruiyetine dair algıyı ortadan kaldırmak için yoğun propaganda faaliyetleri yürütse de Hicaz’daki olaylara karşı ihtiyatlı davranmıştır. İsyanın gidişatını takip ederken özellikle isyanın diğer bölgelere

¹⁴² Kral Abdullah, *a.g.e.*, 106-111.

¹⁴³ BOA, HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı) 2097/19, lef 1., Tevfik Özmert eserinde, Taif’in teslim olması üzerine kendisinin de önce Taif Hapishanelerinde kaldığını, daha sonra Mekke ve Cidde üzerinden Süveyş’e nakledilerek İngilizlere teslim edildiklerini yazmıştır. s. 42-50.

¹⁴⁴ BOA, DH/ŞFR 524/105, lef 3.

¹⁴⁵ 12. Kolordu kumandanı olan Fahrettin Paşa , Cemal Paşa’dan Hicaz Kuvve-i Seferiyye Kumandanı olarak Medine’ye gitme emrini 23 Mayıs 1916 tarihinde almıştır. Süleyman Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁴⁶ S. Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁴⁷ Süleyman Yatak (Beyoğlu), “Fahrettin Paşa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12, İstanbul 1995, s. 88.

¹⁴⁸ M. Bostancı, *a.g.m.*, s.128.

yayılmasını önlemeyi amaçlamıştı.¹⁴⁹ Ayrıca hükümete sadakatini gösteren Arap şeyhlerine nişan vererek asilerin yanına geçmelerini önlemeye çalışmıştır.¹⁵⁰

Osmanlı hükümeti Şerif Hüseyin'in konumunu itibarsızlaştırmak için 1 Temmuz 1916'da Şerif Ali Haydar'ı Mekke emirliğine tayin ederek Medine'ye göndermişti.¹⁵¹ Yeni emir Medine'ye gelir gelmez Şerif Hüseyin'i kınayan ilk karşı bildirisini yayınlamıştı¹⁵² ve halkı yeniden cihada çağırmıştır.

Şerif Hüseyin'de 2 Kasım 1916' da kendisini "Arapların Kralı" ilan etmişti.¹⁵³ İngiltere, Fransa siyasi planlarına aykırı olan bu unvanı kabul etmemişti. Bu durum üzerine Şerif Hüseyin "Hicaz Kralı" unvanını kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁴

İngiltere Şerif Hüseyin'in Hicaz'daki varlığının diğer Müslüman ülkeler tarafından da benimsenmesini sağlamak için yoğun propagandalar yapmıştı.¹⁵⁵ Ancak Şerif Hüseyin'in isyanı beklenildiği gibi geniş yankı bulmamıştır.

---

¹⁴⁹ H. Kayalı, *a.g.e.*, s. 221-222.

¹⁵⁰ BOA, DH.KMS 41/4, lef 1.

¹⁵¹ BOA, BEO, 4425 / 331843. lef 1. , İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.145. Şerif Ali Haydar, Arabistan'ın refaha ulaşmasının Osmanlı Devleti'nin sınırlarının içinde kalmasıyla mümkün olacağını savunuyordu. Hicaz'a gidebilirse halkı kendi etrafında toplayabileceğini ve kan dökülmesini önleyebileceğini düşünüyordu. George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?*, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.155-160.

¹⁵² BOA, BEO 4429/332169, lef 1.

¹⁵³ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 123; H. Kayalı, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵⁴ H. Kayalı, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵⁵ Ö. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 125-127.

6. ŞERİF HÜSEYİN'İN İSYAN BEYANNAMELERİ

1916 yılı Haziran ayının başında Şerif Hüseyin ve oğulları silahlı olarak Osmanlı kuvvetlerine saldırmaya geçmiş, bu suretle Hicaz isyanı başlamıştır. Şerif Hüseyin çok geçmeden 27 Haziran 1916'da isyanını haklı göstermeye çalıştığı beyannamesini ilan etmiştir.¹⁵⁶ Cemal Paşa, bu beyannamelerden yola çıkarak Şerif Hüseyin'in açıkladığı, isyan etme nedenlerini şöyle maddelemiştir:

- 1.İttihat ve Terakki Cemiyetinin kötü yönetimi
- 2.İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi döneminde Hicaz halkının yoksullaşması
- 3.İslamiyet hükümlerine uyulmaması
- 4.Miras'ta kadın ve erkeklere eşit haklar verilmesi
- 5.Hicaz ve Suriye'deki askerlere (savaş esnasında) oruç tutmamalarına yönelik fetva yayımlanması
- 6.Halifeliğin haklarının kısıtlanması
- 7.Müslüman entelektüellerinin idam edilmesi ve ailelerinin sürgün edilmesi¹⁵⁷

İlk beyannamelerinde öne çıkan ilk konu Şerif Hüseyin'in saltanat ile İttihat ve Terakki yönetimi arasında yaptığı ayrımıdır. İttihat ve Terakki yönetimi özellikle Enver, Talat ve Cemal Paşalar kötü yönetimin baş sorumlusu ilan edilmiştir. Bu tespitiye yönelik en önemli gerekçesi İttihat ve Terakki yönetiminin dinî uygulamalarıdır.¹⁵⁸ İlk beyannamede Arap milliyetçiliğine ilişkin bir vurgu yapılmamıştır.¹⁵⁹ Ancak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenileceği ve Arap topraklarının İtilaf devletleri arasında paylaşılacağı anlaşıncaya Şerif Hüseyin Arap topraklarında manda yönetiminin kurulmasını engellemeye yönelik Arap milliyetçiliği söylemini öne çıkarmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı halifesinin adı Mekke'de okutulan hutbelerden 5 Mart 1917 tarihi itibarı ile çıkarılmıştır.¹⁶⁰ Şerif Hüseyin'in beyannamelerindeki İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelik düşmanlık ve Osmanlı karşıtlığını kışkırtan

¹⁵⁶ İ. Köse, a.g.e., s. 247.

¹⁵⁷ Cemal Paşa, a.g.e., s. 298-299

¹⁵⁸ Hasan Kayalı, a.g.e., s. 221, Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., 119.; İsmail Köse, a.g.e., s. 249.

¹⁵⁹ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 119.

¹⁶⁰ M.Talha Çiçek, a.g.t., s. 62.

propagandalar İngilizleri memnun etmiştir. Çünkü İngilizler bu propagandalar ile sömürgeleri olan Hindistan'daki Osmanlı sempatisinin sona ereceğini düşünmektedir.¹⁶¹

Ancak Şerif Hüseyin'in bu beyannamelerle meşrulaştırmaya çalıştığı isyan ve akabinde ilan ettiği Hicaz krallığı çok yaşamadı. Şerif Hüseyin 1924 yılı itibariyle önce İngiliz desteğini kaybetti. İbn-i Suud'un Mekke'yi ele geçirmesiyle Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Emir Ali'nin lehine tahtan çekildi. Cidde ve Medine'nin de İbn-i Suud tarafından ele geçirilmesiyle Hicaz Krallığı sona erdi. Arabistan Yarımadası'nda ortaya çıkan yeni dengelerde ise, Şerif Hüseyin'e yer yoktu.

---

¹⁶¹ İsmail Köse, *a.g.e.*, s. 251.

7. TARİHTE HİCAZ İHTİLALİ ADLI ESERİN METNİ

"Tarihte Hicaz İhtilâli"

"Mukaddime"

Bi'l-âhire Kıbrıs Adası'nda ikâmete mahkûm olup orada irtihâl eden sâbık Hicaz Kralı emir Şerîf Hüseyin geçen Birinci Cihan Harbi'ndeki ihtilâlin çıkması hakkında aradan çeyrek asırdan fazla bir zaman geçtiği halde ne matbû'âtımızda ne de risâle şeklinde bir şey yazılmadığından Mekke-i Mükەرreme'de belki iki sene güzêrân eden hayat-ı husûsiye ve resmîyemde Hicaz'ın ahvâl-i umûmiyesine bâ-husûs Mekke emirlerinin o muhitteki tarz-ı idâre ve tahakkümlerine oldukça vukûf peydâ etmiş bulunmaklığıma binâen 1332 senesi Mayıs'ının otuz birinci günü başlayan ve 9/10 Eylül [1]332 tarihinde sona eren bu ihtilâlin safatini velev ki muhtasaran dahi olsa hakîkate ve cereyân-ı hâdisâta göre yazmağa kendime hâl vatanı bir vecîbe addettim. Bu yazılarım tarihin Hicaz'a âit kayd etmiş olduğu eski devirlerden bahis etmeyecek, yalnız esbak Mekke-i Mükەرreme emîri Şerîf Avnürrefik Paşa'nın zamân emâretinden ihtilâl-i ahîre kadar emâret ve vilâyet idârelerini deruhte etmiş olan Mekke emirleriyle Hicaz vâlilerinden icra'ât ve tarz-ı idârelerinden bi'l-hassa son ihtilâlin sûret-i tertîb ve cereyânıyla muhârebenin hitâmından sonra bu hâdisede şehid olan 18 Türk'ün zâbit ve asker vatan sever Türk kardeşleri, mezarlarından parça parça çıkararak şehid-i harb Midhat Paşa'nın hâk ile yeksân edilen türbesinin yerinde kazdırılan bir çukura çuvallar içinde ne sûrette nakl ettirilmiş olduğundan bâhis olacaktır. Salâhiyetdâr târihçiler geçen Birinci Umûmî Savaşa âit yazacakları yazılarda ve millî inkılâp tarihimizde bu nâçiz ve hakîkati kusûr yazılarımdan bir fâide te'mîn edebilirlerse bu kadarcık bir hizmetimden dolayı mahzûzü'l-vidân olacağım.

1/7/[1]949

Sâbık Hicaz Vilâyeti Mektûbî Kalemî Ser-müsevvidi emekli nâhiye müdürü Tevfik Özmert (2) "Mekke-i Mükەرreme"

İslâmiyet câmi'ası nokta-i nazarından ehemmiyeti müstağnî-i îzâh olan Mekke-i Mükەرreme Cezîretü'l-Arab'ın garb cihetinde, arzan yirmi bir derece kırk beş dakika, tûlen otuz yedi derece elli dört dakika ve Bahr-ı Ahmer sâhiline yüz kilometre yakın sath-ı bahrden 262 metre yüksek etrâfı dağlarla çevrilmiş bir vâdidedir. Tahmînen yüz yirmi bin 120000 nüfûsu vardır. Şehrin hemen ortasında on dokuz kapısı, biri üç diğerleri ikişer şerefe olmak üzere yedi minâresi bulunan Harem-i Şerîf'in vasatında mu'azzam Beytullâh mevcûddur. Osmanlı İmparatorluğu zamânında vilâyet merkezi

idi. Ahâlîsi: Hindli, Cavalı, Buharalı, Afganlı, Şamlı, Halepli, Yemenli, Mısırlı gibi ecnâs ve anâsır-ı muhtelifeden ve zamanla bunların izdivâcından mütehasıl Arapça konuşan insandan müteşekkildir. Bunların arasında Türkler de vardır. An-asl Mekkeli olanlar pek azdır. Ahâlînin ekserîsi hacılara delillik ve zemzem sakalığı yapmakla te'mîn-i ma'îşet ederler. Her hangi bir sene kâfi miktarda hacı gelmezse çok muzâyaka çekerler. Nitekim Harb-i Umûmî'nin son senelerinde cidden çok acı ve tahammül edilmez sıkıntılar çekilmiştir. Yaz mevsiminde sıcaklar bazı anlarda gölgede 42 dereceye kadar çıkar. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu zamânında Mayıs ayında vilâyetin mülk ve askerî devâ'iri ve bir kısım ahâlî Tâif nâhiyesine gider ve birinci Teşrîn ayında Mekke'ye avdet ederdi.

Tâif Nâhiyesi

Bu nâhiye Hicaz'ın cibâl kısmında kâin havası cidden latîf ve serin bir kasabadır. Etrâfı cennet-âsâ bağçelerle çevrilmiş olduğu gibi nâhiyenin köyleri de bağçelerle bezenmiştir. Yetiştirilmesi âdet edilmediğinden burada karpuz, kiraz, vişne, kıvılcık, fındıktan mâ'adâ her meyve mebzûlen yetiştiği, üzümü, narı, frenk inciri gâyet leziz ve nefistir. Buğday, arpa, beyaz darı, mısır, kum (3) darı yetişir. Yağlarıyla balları bu memlekette yetişemeyecek gâyet nefîse-i fitrattandır. Mekke-i Mükerrreme'ye ve Cidde'ye Necid'den ve Leys'ten koyun, yağ girse de nefâsette Tâif'in koyunlarıyla yağlarına makîs değildir. Bu bedbaht kasaba, insâniyet ve medeniyet târihinin İkinci Sultan Hamid'den ebediyyen tenkîd ve mu'âheze edecek olan bir vak'a-i elem-nâka sahne olmuştur: Hürriyet babası Midhad Paşa ile Dâmâd Mahmud Cemâleddin Paşa mahbûs bulundukları Tâif Kal'ası'nda boğdurulmak sûretiyle şehîd edilmişlerdir.

Cidde Sancağı

Mekke-i Mükerrreme'ye daha yakındır. Burada susuzluk dolayısıyla bir şey yetişmediği gibi muntazam bir limana mâlik değildir. Havası rutûbetli ve çok vahîmdir. Kışın veba hastalığı zuhûr eder. Sıtma mahallî bir hastalık hâlini almıştır. Ahâlîsinin bir kısmı Mekke'deki delillerin vekillliğini yaparlar. Bir kısmı da ticâretle iştigâl ederler. Cidde'de tebe'a-i Müslimesi olan ecnebî devletlerin konsoloslukları vardır. Bu sancağa bağlı Leys kasabasıyla Râbiğ kasabası ve Medîne-i Münevvere'ye bağlı Yenbe'u'l-bahr kazâsı mevki'an hâiz-i ehemmiyet iseler de umrân ticaret nokta-yı nazarında kayda şâyân değildir.

Medîne-i Münevvere

Bir zamanlar Hicaz Vilâyeti'ne bağlı iken ahîren Medîne-i Münevvere Muhâfızlığı nâmıyla müstakil livâ hâline ifrâğ edilmiş, onun Medîne-i Münevvere'nin şimendöferle Şam'a irtibât peydâ etmesi üzerine ehemmiyet-i mevki'iyesi, ticâreti Mekke-i Mükerreme'ye nazaran daha ziyâde artmıştır. Mekke-i Mükerreme'nin şimendöferle Medîne-i Münevvere'ye (4) rabtıyla bu mukaddes iki beldenin serî' vâsita-i nakliye-i medeniyeye kavuşturulması ve bu sûretle bütün Müslümanların bu iki belde-i mukaddeseye kolaylıkla gidip gelmeleri için, teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmuş ise de birçok vâhî i'tirazlar ve urbânın isyân edeceği tehditleriyle Emîr Şerîf Hüseyin mâni' olmuştur.

"Mekke-i Mükerreme Emiri Şerîf Avnürrefik, Hicaz Vâli ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşalar"

İşte hakkında bir nebzecek ma'lûmât ve îzâhât verilen Mekke-i Mükerreme ve mülhakâtı ibtidâ'-i devrinde diğer memleketlerimizin dûçâr olmuş bulunduğu elîm istibdâd mezâlimi altında inliyordu.

Hac mevsiminde cihan İslâmı'nın her taraftan gelen huccâc-ı Müslimîn geliş ve dönüşlerinde yollarda urbân müddet-i ikâmetlerinde Mekke, Cidde, ve Medîne'de vâlilerle zemzem-i şerîf sakaları tarafından suver-i mütenevvi'a-i elîme ve hîlelere soyulmakta ve yollarda bedevîlerin ta'arruzlarına uğrayarak ölüm tehlikesine ma'rûz kalmakta idiler. Mekke ahâlisi de Emir Şerîf Avnürrefik Paşa ile Vâli Ahmed Râtib Paşa'nın tahakküm ve istibdâdı altında inliyordu. Emîr-i Mekke Avnürrefik Paşa ile Vâli Ratib paşaların tertîb ve idâreleriyle vukû' bulan bu mü'essif ahvâl günden güne artarak umûmu pek ziyâde maztarib ve bîzâr ettiğinden Şerîf Avnürrefik Paşa'nın amucazâdelerinden Tâif nâhiyesinin Katbiyye köyünde oturan Zu Huzaa¹⁶² eşrâfı Avnürrefik

¹⁶² Zu Huzaa eşrâfı harb-i umûmîde Mekke Emîri Şerîf Hüseyin isyân ettiği zaman sonuna kadar Osmanlı Hükûmeti'ne sâdık kalmış ve ihtilâl hareketine iştirâk etmemişlerdir. İhtilâlin yaklaştığı günlerde idi. Tâif'in Şibre mevki'indeki Mekke Emîri sâbık Şerîf Ali Paşa'nın – Ali Paşa ve yeğeni Şerîf Abdullah Paşa el-yevm Mısır'da ikâmet etmekte idiler – yeğeni Şerîf Abdullah Paşa'nın konağına gitmiştim. – Abdullah Paşa hükûmete sâdık ve Mekke Emîri Şerîf Hüseyin'in ihtilâl teşebbüs ve tertibâtı hakkında dâimâ ma'lûmât verirdi. Ben de aldığım ma'lûmâtı şifre kâtipliği yaptığım Vâli ve Kumandan Ferik Gâlib Paşa'ya arz ederdim – öğle yemeği yiyorduk. Kölesi geldi: Hanefî, Şâfi'î müftüleriyle Miftahdâr-ı Beyt-i Hüda Şeyh Abdülkâdir Şeybî'nin geldiklerini söyledi. Yemekten sonra Arab tarz-ı mi'mârisinde yapılmış kıymetli halılarla tefrîş edilmiş olan divânda Şerîf Abdullah Paşa'ya muntazır bulunan bu misâfirlerle yerleştik. Mu'tâd mükâlemeden sonra Hanefî müftüsü Şeyh Abdullah Sarac, Abdullah Paşa'ya hitâben (yâ Seydî) efendim. Velî-ni'metimiz Emir Hazretleri artık denizi açsınlar. Türklerin buradan çıkarılmaları bahâsına dahi olsa buna râzıyız. Biz artık bu hâle dayanamayacağız. İngilizlerin Mısır'da, Hindistan'da yaratmış oldukları adâlet, refâh ve sa'âdeti! biz de görelim. Bu hükûmetten çektiğimiz yeter, diyor ve birçok müstehcen elfâz kullanıyordu. Şâfi'î Müftüsü Şeyh Zevâdî mükâlemeye iştirâk etmiyordu. Şerîf Abdullah Paşa buna cevâben yâ Şeyh Sarac, sen Mısır'a Hindistan'a gittin mi? Bahsettiğiniz adâlet, refâhı gördün mü? dedi. Bu dakikaya kadar sükûtu ihtiyâr etmiş olan Zu Huzaa eşrâfından Şerîf Hamid bin Hezâ' göz

Paşa'ya karşı isyân etmek mecbûriyetinde kalmışlardı. Vilâyetin mülkî ve askerî devâ'iri ber-mu'tâd Tâif'te bulunduğu bir sırada husûle gelen bu isyân üzerine (5) Şerîf Avnürrefik Paşa hükûmetten aldığı askerî kuvvetle tedâbir-i te'dibiyeye teşebbüs etti ise de ansızın hastalanarak vefâtı vukû' bulmakla Vâli Ahmed Râtib Paşa tarafından emâret vekâletine Şerîf Ali Paşa ta'yîn edildi. Bu bâbda Zevîhezâ' eşrâfının tertîb etmiş oldukları isyân da zâil oldu. Şerîf Ali Paşa'nın vekâleten ve bir müddet sonra asâleten Mekke-i Mükerrerme Emâreti'ne ta'yîni, beyne'l-kabâ'il zî-nüfûs olması ve sevilmesi dolayısıyla Hicaz'ın her tarafından emn ü âsâyîş derhal takarrur etmesine ve Hicaz Vâli ve Kumandanı Osman Paşa'nın infikâkinden Şerîf Avnürrefik Paşa'nın vefâtına kadar geçen müddet zarfında Hicaz muhîtinin istîlâ etmiş olan âsâyîşsizliğin mübeddel-i emniyet ve huzûr olmasına bâdî olmuştur. Çeyrek asırdan fazla emâret mevki'ini işgâl eden Şerîf Avnürrefik Paşa'nın zaman-ı idâresinde birçok yolsuzluklar oldu ise de hükûmet-i metbû'asına karşı merbûtiyet ve sadâkati, Türklere karşı muhabbet ve hürmeti var idi. (6) Mekke-i Mükerrerme Emîri Şerîf Ali Paşa, Hicaz Vâli ve Kumandanı Müşîr Ahmed Râtib Paşa

Şerîf Ali Paşa'nın Mekke Emâreti'ne ta'yîni dolayısıyla Mekke ve mülhakâtında üç gün üç gece emsâli görülmemiş şehriyâinler yapıldı, kurbanlar kesildi. Gerçi Ali Paşa'nın zamân-ı emâretinde de Şerîf Avnürrefik Paşa devrinde olduğu gibi vekiller, zemzem-i şerîf sakaları vâsıtasıyla hacılardan nakdî menfa'atlar te'mîn edilmiş ise de yollarda kimseye ta'arruz vâki' olmamıştır. Ahvâl ve idâre-i vilâyetin bu hâli iktisâb etmesi üzerine Vâli Ahmed Râtib Paşa yaz mevsimini Cidde'de geçirmeye ve askerî, mülkî devâ'ir vâli vekâletini de deruhde eden Emir Şerîf Ali Paşa ile Tâif'e çıkmaya başladı. Şerîf Ali Paşa'nın üçüncü sene-i devriye-i emâretinde idi ki ber-mu'tâd Tâif'e çıkılmış idi. Aradan henüz iki ay kadar zaman geçmemiş idi ki İstanbul'dan gelen husûsî mektuplarla, gazeteler (Hürriyetin) i'lân edildiğini müjdelemekte ve Hicazlıları da hürriyeti i'lân etmeleri için teşcî' etmekte idi. Mektub ve gazetelerin getirdiği bu tatlı havâdisleri Tâif'in o seneki gönül açıcı, hayat verici letâfetini artırıyor. Fakat Vâli Ahmed Râtib Paşa tarafından bu husûsda bir tebliğ vâki' olmaması ve Hicaz'ı bu lûgat-i hürriyetten istisnâ etmek için mâbeyne mürâca'at (7) ettiğinden bu husûsda Emir Ali

---

yaşları akarak Hanefî müftüsüne hitâben Şeyh Sarac sen hangi adâlet ve sa'âdetten bahs ediyorsun? Birazcık olsun tarih okumadın mı? Salîb'in Endülüs'teki fecâyî'i işitmedin mi? Hamdolsun biz bugün beşikteki çocuklarımıza kadar hükûmetimizin tahsis etmiş olduğu ma'âşât ve ihsânâtıyla, nice zamanda her türlü teklîf-i emiriyeden mu'âf olarak mes'ûd ve müreffeh yaşıyoruz. Lâ semullah yarın bir ecnebî boyunduruğuna girer isek mezellet ve mahkûmiyet içinde yaşarız. Temennî ederim ki hepimizin velî-ni'met ve efendimiz emîr hazretleri böyle bir teşebbüste bulunmasınlar, dedi. Bu vaziyet karşısında artık benim için burada daha fazla kalmak doğru değildi. Esâsen yemek esnâsında Şerîf Abdullah Paşa'dan ihtilâl hakkında son ma'lûmâtı da almıştım. Müsâ'ade istedim ve saraydan ayrılarak vaziyeti Gâlib Paşa'ya arz ettim.

Paşa tarafından telgraf yazılması için şifre ile mühâbereye başlanması muhîti tereddüd ve te'essürler içinde bırakıyordu. Ma'a-mâfih bu tereddüdlerle beraber ruhlara hayat ve neş'e veren hürriyet haberleri gittikçe yayılmağa; istibdâdın korkunç boğucu dumanlarını gidererek, mütereddid ruhlara cesâret vermeğe başladı. Nitekim "meğer İttihad ve Terakkî Cem'iyeti'ne" başlığıyla gelen ve Meşrûtiyet i'lânını bildiren telgrafnâme teşne-gân-ı hürriyeti cesâretlendirdi. Vâli Ahmed Râtib Paşa Cidde'de askerî ve kışlalarda tevkîf edilerek Mekke, Cidde, Tâif'te de hürriyet i'lân edildi. Ahmed Râtib Paşa'nın, mâbeyne mürâca'at etmesi husûsundaki telgrafnâmesine imtisâl etmesi, Meşrûtiyet İdâresi'ne sadâkatla hüsn-i hizmet edeceğine dâir bilâ-tereddüd yemin etmesi, Emir Şerîf Ali Paşa'ya mevki'ini muhâfaza ettirdi. Hürriyetin i'lânında Hicaz'daki askerî kuvvetin ta'lim terbiye ve esliha cihetindeki pek geri olması hasebiyle geniş mikyasta isyân çıkarmak yed-i iktidârında iken Emir Şerîf Ali Paşa'nın böyle bir mâcerâyâ atılmayarak and içmesi ve bâ-husûs İttihad ve Terakkî Cem'iyeti'ne a'zâ kayd olması hükûmete metbû'asına karşı ne derecede bağlı ve sâdik olduğuna bürhân-ı celî ise Sadrazam Kamil Paşa tarafından azl edilmiş olmasındaki hatâ-yı azîm-i idârîde – Şerîf Hüseyin'in Cihan Harbi'ndeki ihtilâliyle tahakkuk etmeyen (8) bir fâci'a-i elîmedir. İ'lân-ı hürriyetle her yerde olduğu gibi Hicaz'da da kelime-i istibdâda karşı umûmî galeyân başlamış ve pek tâbî'î olan bu taşkınlığın teskîni için hükûmetçe müstahakları tevkîf edilmiştir. Hürriyet ve Meşrûtiyet'in ne olduğunu bilemeyen, kavramayan bazı eşhâs menfa'atları haleldâr olan mütegalibe ve müstebidlerin ilka'ât ve ifsâdâtına kapılmağa başlamış ve Hicaz Vâli ve Kumandanı Müşîr Kazım Paşa'nın Mekke-i Mükerrreme'ye vâli olarak gelişinden bir müddet sonra – Hicaz Sıhhiye İdâresi her cenâzeden altı mecîdiye define ücreti alacağı – iddi'âsıyla "kubûrî" vak'a-i mü'essefesi hudûs ederek asker ve ahâlîden birkaç kişinin ölmesine sebep olmuştur. İhtilâli tertîb ve idâre edenler Kazım Paşa'nın infisâliyle Mekke'ye vâli ve kumandan olarak gelen Harbiye Müsteşarı Ferik Fuad Paşa tarafından İstanbul'a sevk edilmiş ve İstanbul'dan da Beyrut Vilâyeti Cinâyet Mahkemesi'ne gönderilmişlerdir.

Hicaz Vali ve Kumandanı Müşîr Kazım Paşa

Meşrûtiyet'in i'lânından bir müddet sonra Müşîr Kâzım Paşa Hicaz Vâli ve Kumandanlığı'yla Mekke-i Mükerrreme'ye muvâsalat ve devâ'ir-i vilâyetin derhal Tâif'ten merkez-i vilâyete avdet etmesini emr etmiştir. Muvâsalatı ânında İstanbul'da i'lân-ı Meşrûtiyet'te Sadrazam Said Paşa'ya yapılan ihtifâle nazîre olarak pek parlak bir sûrette istikbâl edilen Kazım (9) Paşa'dan Hicaz Vilâyeti'nde mühim ıslahât ve icra'ât

ümîd ediliyordu. Fakat bir tali'sizlik eseri olarak ıslahât nâmına bir şey görölmedikten başka "Kubûrî(!)" vak'a-i mürettebesi vukû' bulmuştur. Gerçi mektupçu Ebu's-Süreyyâ Sâmi Bey'in himmetiyle vilâyet matba'asında "Hicaz" adıyla bir gazete çıkarılmış ve bunu ta'kîben Türkçe ve Arabca Şems-i Hakikat ve Şemsü'l-Hakika gazeteleri intişâra başlamış ise de Sami Bey'in Hicaz muhîti vukûfsuzluğu ve diğer iki gazete müdür ve muharrirlerinin gazetecilikte henüz mübtedî bulunmaları dolayısıyla bunların intişârından bir fâide elde edilememiştir. Kubûrî hâdisesinden ve Kazım Paşa'nın muvâsalatından bir müddet sonra da yeni Emir Şerîf Hüseyin Paşa Mekke-i Mükerreme'ye muvâsalat ve merâsim-i istikbâliyyede Kazım Paşa ile çok samîmî mülâkât etmişlerdir. Kazım Paşa Emir Şerîf Hüseyin'e karşı çok hürmetkâr davranmakta olduğundan Şerîf Hüseyin'i memnûn etmekte idiye [de] Kubûrî hâdisesi dolayısıyla az zaman sonra infî'âl ederek vilâyet umûrunu vekâleten Emir Şerîf Hüseyin'e bi't-tevdî' Hicaz'dan ayrılmıştır.

Mekke-i Mükerreme Emîri Şerîf Hüseyin Paşa

Mekke-i Mükerreme'ye ilk gelişinde umûr-ı idâre-i emâret vilâyeti tevâzu' ve hilmîyetle tedvîre başlayan Şerîf Hüseyin Paşa meşrûfî idârenin te'sîsiyle beraber tâbi'atıyla zâ'il olan istibdâd ve nüfûz-ı emâreti yeniden ihyâ etmek için evvel emirde İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'ne izhâr-ı husûmet etmeğe ve cem'iyet mensûbu ahâlîyi tehdîd ile peyderpey cem'iyetten çıkarmağa başlamış ve o sıralarda (En-Nâdi'l-adî) nâmıyla açılan kulübü müntesiplerini tehdîdle kapattırmıştır. Bununla da iktifâ etmeyerek – hem-çağı olan bazı ashâb-ı hamîyyetin söyledikleri gibi – daha zamân-ı şebâbetde beslemekte olduğu "Arab İmparatorluğu" eyyede tasavvurlarını zamanın hulûlünde kuvveden fi'le çıkarılmak ve bu husûsda ittihâzı îcâb eden tedbîrleri kolayca hazırlamak gâyesiyle emîr sâbık (10) Şerîf Ali Paşa'nın Mekke'den uzaklaştırılmasını düşünmüş ve çok geçmeden bu hamîyyetli ve hükûmete sâdık zatın İstanbul'a gitmesi hakkında Bâbîâlî'den – Sadrazam Kamil Paşa'dan! – istihsâline muvaffak olduğu emir üzerine Şerîf Ali Paşa'yı Mekke'den yola çıkardıktan sonra [İstanbul'a gidecek olur isen; seni de diğer devlet ricâli gibi teşhîr ve haps ederler] telkînât ve iğfâlâtıyla İstanbul'a gitmekten sarf-ı nazar ettirerek Mısır'a gitmesine muvaffak olmuştur. Şerîf Ali Paşa'nın Mekke'den uzaklaşması, Emir Hüseyin için en birinci muvaffakiyet idi. Çünkü Ali Paşa'nın Mekke'de bulunması hâl ve âtî için te'sîs etmek istediği nüfûz ve tahakkümünü tezelzülüne bâ-husûs tasavvurât ve teşebbüsât-ı ihtilâlkârânesini akâmete uğradup çünkü Şerîf Ali Paşa'nın Hicaz muhîti bâ-husûs Arab kabîleleri üzerindeki nüfûz ve mevki'i

çok kuvvetli eden bu sebeptendir ki Hicaz Vâli ve Kumandanı Ahmed Râtib Paşa'nın velevki Mâbeyn Başkâtıblığı delâletiyle olan Şerîf Ali Paşa'yı Mekke-i Mükerrerme Emâreti'ne ta'yîn ettirmek husûsundaki isâbetli görüşten ve Sadrazam Kamil Paşa'nın da Ali Paşa'yı Mekke Emâreti'nden azl etmek emrindeki hatâ-yı azîm idârîsine; Emir Şerîf Hüseyin'in Birinci Cihan Savaşı'nda isyânı en bâriz bir delildir.

Hicaz Vali ve Kumandanı Ferik Fuad Paşa

Mekke-i Mükerrerme'de ahvâl bu merkezde ve yaz mevsimi olmak dolayısıyla ber-mu'tâd vilâyetin askerî ve mülkî ve dâ'irî Emir Hüseyin'le birlikte Tâifte bulunmakta idiği, Ferik Fuad Paşa'nın Hicaz Vâli ve Kumandanlığı'yla Cidde'den Mekke'ye ve oradan da Tâife hareket ettiği haberi alındı. Her vâliye yapıldığı gibi istikbâl hazırlıklarına başlandı. Ertesi gün de Tâif'in Ma'sî mevki'inde parlak bir sûrette karşılandı. Fuad Paşa'nın Emir Hüseyin (11) Paşa ile hîn-i mülâkâtında vaz'iyetine, etvâr ve harekâtındaki ciddiyetine nazaran cevval bir dimâğa metin bir kalbe mâlik olduğu kanâ'ati hâsıl olmuş; hakîkten umûr-ı idâre-i vilâyeti tedvîre başmasıyla çok geçmeden derece-i iktidâr, fetânet ve dirâyeti ve azm ve irâdesi bütün manasıyla meşhûd olmağa başlamış idi. Fuad Paşa'nın idâreyi eline aldığı zaman Hicaz'da nüfûz-ı hükûmet nâmına bir şey kalmamış idi. Bütün icra'ât Emir Şerîf Hüseyin'den yed-i nüfûz ve iktidârında idi. Vilâyetin vücûduyla adem-i mevcûdiyeti müsâvî idi. Fuad Paşa az zaman zarfında azimkâr ve kudretli idâresiyle hükûmetin satvet ve kudretini yeniden te'sîs etti.

Fuad Paşa'nın bu basîret ve kudretli idâresi muhîti sevindiriyordu. Şu kadar ki Emir Hüseyin Paşa bu gayyûr, çalışkan ve vatan sever vâlinin tarz-ı idâresinden memnûn değildi. Çünkü o zamana kadar te'sîs edilemeyen Mekke Belediye Teşkilâtı'nın vücûda getirilerek memleketin i'mâr, ıslâh ve tenvîrâtına başlanması; sevklerine bir dürlü teşebbüs edilemeyen "Kubûrî"¹⁶³ vak'ası fâ'illerinin İstanbul'a gönderilmeye; bâ-husûs 10 Temmuz Meşrûtiyet i'lânı şenliklerinin pek parlak ve muhîti Meşrûtiyet ve hürriyetin şümûl ve ma'nâsını tebârüz ettirecek şekilde tertîb ve tes'îd edilmesi Mekke emirlerinin tahakküm ve istibdâtından bî-zâr kalmış olan Hicazlılar

¹⁶³ Kubûrî vak'ası adını alan bu hâdise istibdâd taraftarı olanların tertîbiyle husûle gelmiştir. Ahmed Kubûrî adındaki câhil mezarının idâresinde toplanmış olan evbâş hükûmet konağında Ahmed Kubûrî tarafından polis müdüdüğüne tokat atmak sûretiyle isyâna ve silah isti'mâline başlamış ve sür'atle genişleyen Hicaz Sıhhiye İdâresi [her ölüden beş mecîdî fendiye vergisi alınacaktır] avâzeleriyle ve jandarma nizâmiye askerlerine tecâvüzle ehemmiyet kesb eden isyân şehrin her tarafını kaplamıştır. Birkaç sa'at devam eden ve halktan asker ve jandarmadan birkaç kişinin ölümüne sebep veren bu müretteb isyân cenâzelerden beş mecîdiye alınacağı hakkındaki haberin yalan olduğu ve hükûmete sâdık olan sâhib-i nüfûz eşhâsın i'lân ve nasihatlarıyla söndürülmüştür.

ni‘met-i hürriyete kavuşuyordu. Fuad Paşa'nın icra'âtından Şerîf Emir Hüseyin'i en ziyâde müte'essir eden belediye teşkilâtı idi. Nitekim bu bâbdaki te'essürâtını (....)¹⁶⁴ vechile ketm ederek belediye a'zâsından ve Abâdile eşrâfından Şerîf Muhammed bin Abdülmecid'e – acibtü mahzûreke fî-meclisi'l-belediye – "belediye meclislerine iştirâk eden" ta'accüb ettim, me'âlinde (12) tezkire yazdığı gibi eşrâfın belediye meclislerinde a'zâlıklarda bulunamayacaklarına dâir Vali Fuad Paşa'ya da yazmak sûretiyle infî'âlini izhâr etmiştir. Fuad Paşa az zaman zarfındaki bu icra'âtıyla umûmun muhabbet ve hurmetini celb etmiş ise de çok geçmeden Bağdad Kumandanlığı'yla Hicaz Vâlîliği'nden infikâk etmesi Hicaz muhîtinin müte'essir etmiştir. Yalnız Emir Şerîf Hüseyin bu nakil keyfiyetindeki muvaffakiyetinden mahzûz kalmıştır.

Hicaz Vali Vekîli Emin Bey

Vekâlet sûretiyle Hicaz Vilâyeti umûrunu deruhde eden Türk Şâ'iri Emin Bey Emir Şerîf Hüseyin Paşa'ya karşı ziyâdesiyle âsâr-ı tevâzu' ve nezâket göstermiş idi. Fakat Emir Hüseyin, Emin Bey'in bu hurmet ve tevâzu'undan cür'et alarak vilâyet makâmına karşı istihfâf ve tahakküm vaz'ıyyeti almağa başlamış ve bu cür'eti artırarak hamiyet-perverân-ı memleketten ve İttihad ve Terakkî a'zâsından Şerîf Kelfût'u hilâf-ı kânûn emâret hapishânesinde tevkîf ve envâ'-ı işkence ile tağrîb ettirmiş olduğundan, Vâlî Emin Bey de emârete karşı olan vaz'ıyyetini değiştirmek mecbûriyetinde kalmıştır. Fakat çok geçmeden Sivas Vilâyeti Vâlîliği'ne ta'yîni dolayısıyla (13) Hicaz Vâlîliği'nden ayrılmıştır. Emin Bey Mekke-i Mükerrerme'de bin beş yüz liraya bir sanâyi' mektebi satın almakla beraber meb'us seçiminde muvaffak olmuş ve vilâyetin devâ'ir-i mülkiye tensikâtını yapmıştır. Bundan başka hac günlerinde Mina'da kesilen ve derileri hükûmet nâmına alınarak daha evvel ihzâr edilmiş olan çukurlara atılan koyun, keçi, öküz ve develerin etlerinden, kanlarından, boynuzlarından istifâde edilmek üzere Mina'da bir sovak hava mahzeninin yapıldırılmasını İstanbul'a yazmış ve memleket halkına, bâ-husûs Urbân şeyhlerine karşı pek menfa'at bulunmak sûretiyle umûmun kalbini teshîr ederek o sene berây-ı hac Mekke-i Mükerrerme'ye gelen Mısır Hidivîsi Abbas Hilmi Paşa'ya Vilâyet Mektupçusu Râgıb Refik Bey'i mihmandâr ta'yîn ederek fevkalâde hurmet ve nezâret ibrâz etmiştir. Aynı zamanda fırsat ve münâsebet bulundukça konferanslar vererek belîğ şi'irleriyle muhîti tenvîr etmek büyüklüğünü izhâr etmiştir.

¹⁶⁴ Orjinal metinde bu kelime okunamamıştır.

Hicaz Vâlisi Kamil Bey

Şâ'ir Emin Bey'i istihlâf eden Vâli Kamil Bey nedense hiçbir muvaffakiyet gösterememiştir. Emir Şerîf Hüseyin'in teveccüh ve muhabbetini kazanmış ise de ahvâl-i sıhhiyesinden bahisle isti'fâ etmesi üzerine infisâl etmiş, yerine Şehremîni Ebûbekir Hâzım Bey ta'yîn edilmiştir.

Hicaz Vâlisi Ebûbekir Hâzım Bey

Hâzım Bey cidden vakûr, kudretli bir idâre âmiri idi. Me'mûriyetleri devâm ettiği takdîrde Hicaz Vilâyeti her sâhada inkişâf ve terakkî etmek şansına mazhar olacaktı. Fakat işe başlayalı daha altı gün geçmeden (14) Emir Şerîf Hüseyin'in Asir Sancağı hareket-i askeriyesinden Tâife avdetinde kendisine yapılan istikbâl merâsimi esnâsında Hâzım Bey'e karşı izhâr etmiş olduğu mu'âmele-i nezâket-sikenânenen dolayı aralarında bir soğukluk hâsıl olmuş ve bir müddet sonra Beyrut Vâliliği'ne ta'yîn olunarak Mekke'den ayrılmıştır.

Hâzım Bey zamân-ı idâresine kadar Mekke'de otuz beş pâreye tedâvül etmekte olan gümüş bir guruşlukların kırk paraya geçmesini Mekke emîriyle uzun muhâberetten sonra te'mîn etmiştir.

Hicaz Vâlisi Baban-zâde Mustafa Zihni Paşa

Baban-zâde Mustafa Zihni Paşa hakîkaten meşrûtiyet-perver, muktedir ve fazîlet-mend bir devlet adamı idi. Vilâyet umûrunu bi'l-hassa Emir Şerîf Hüseyin'i hüsn-i idâre etmiş ve Hicaz Vilâyeti'nde imkân dâhilinde i'mâr ve ıslâh edebilmek için evvel-emirde Mekke ile Arafat, Müzdelife, Mina ve Umre aralarında tramvay hatları te'sisine müsâ'ade edilmesini Dâhiliye Nezâreti'ne ehemmiyetle bildirmiş ise de Gâzî Ahmed Muhtar ve onu ta'kîben Kamil Paşa kabînelerinin mevki'-i iktidâra gelmesiyle infisâl ettirilmiş ve farîza-i haccı ba'de'l-edâ Mekke'den ayrılmıştır.

Hicaz Vâlisi Reşid Paşa

Uzun zaman birlikte Şûrâ-yı Devlet a'zâlığında bulunmuş olmaları hasebiyle Reşid Paşa'nın Hicaz Vâliliği'ne gelmesi Emir Şerîf Hüseyin'i cidden mahzûz etmiş idi. Umûr-ı idâreden ziyâde kitâb te'lîfine meraklı olan Reşid Paşa, Kâmil Paşa kabînesinin çekilmesiyle infisâl etmiştir. Zengin bir kütüphâne vücûda getirmek için îcâb eden makâmâtâ iş'ârâtında bulunmakla beraber riyâseti altında teşkîl etmiş olduğu komisyon

ma'rifetiyle, sonra hacılardan (15) harb i'ânesi olarak yirmi bin lira cem'ine muvaffak olmuştur.

Reşid Paşa'nın zamân-ı idâresinde Necid Emîri ibnü's-Su'ûd'dan bir mektup gelmiş idi. Tarafımdan Türkçe'ye tercüme edilen bu mektupta, Emir ibn-i Su'ûd, Mekke emirlerinin hudûd ihtilâfı bahânesiyle bir mes'ele ihdâs ederek hilâfet ve hükûmetin nazarından düşürülmesi için vesîleler yaratmakta olduklarından bahisle bu hudûd mes'elesinin mahallen tedkîkiyle bir netîceye bağlanması için İstanbul'dan bir hey'et gönderilmesinin te'mînini istihâm ediyor, aynı zamanda kendisinin de hükûmetin sâdık bir bendesi olması dolayısıyla Mekke emirleriyle Yemen imamlarına ihsân edilen rütbe ve ma'âşlardan müstefid edilmesini diliyorlardı. Reşid Paşa bu mektubun bir sûretinin leffiyle yazıldığı tezkirede Emir Şerîf Hüseyin'in mütâla'alarını sormuş idi. Emir Hüseyin gönderdiği cevapnâmede zamanla Vehhâbîlerin Mekke-i Mükerreme'yi işgâl etmiş olduklarını hatırlatarak Hicaz valisi Ahmed Nedim Bey bu mürâca'atın da yine bir maksad-ı şenâ'at-kârâneye ma'tûf olduğunu bildirmesi üzerine bu muhâbere evrâkını vâlinin emriyle idâre kaleminde hıfz edilmiş ve İstanbul'a yazılmamıştır.

Hicaz Vâlisi Ahmed Nedim Bey

İttihad ve Terakkî Merkez-i Umûmîsi'nden gelen yazıda Hicaz Vâliliği'ne muktedir, fa'âl ve hürriyet-perver bir vâli gönderileceği bildirildiğinden Ahmed Nedim Bey'in ta'yîni haberinin gelmesi vilâyet muhîtini sevindirmiş idi. Fakat muvâsalatlarıyla ta'kîb ettikleri şekl-i idâreye nazaran bu ümidler boşa çıkmış idi. Çünkü Ahmed Nedim Bey Emir Şerîf Hüseyin'e karşı selefleri Reşid Paşa ile Kamil Bey'den daha ziyâde mutavâzî'âne ve mümâşâtkârâne davranıyor, emirin halk üzerinde günden güne tezâyüd eden tahakkümüne nüfûz-ı hükûmeti darbelemek husûsundaki icra'âtına bîgâne kalıyordu. Bu sebepledir ki çok geçmeden infisâliyle yerine Miralay Vehib Bey'in ta'yîn edilmiş olması muhîdde çok eyi karşılanmış idi.

Hicaz Vâli ve Kumandanı Miralay Vehib Bey

Şam'a yirmi beş yaşında bir vali ta'yîn etmesi üzerine i'tirâz edenlere Halîfe Hazretleri Ömer: "Kemâlât sin ile değildir, zeki adam fa'âl olur" demiştir.

Beş sene zarfında birbirini ta'kîben sekiz vâlinin bâ-husûs Ferid Murad, Babanzâde Mustafa Zihni paşalarla (16) Türk şâ'iri Emin ve Ebûbekir Hâzım Beyler gibi değerli ve muktedir vâlilerin, sırf Emir Şerîf Hüseyin Paşa'nın arzû ve âmâline hidmet edilmiş olmak için hükûmet-i merkeziyece infisâl ettirilmeleri, Hicazlıları son derece

me'yûs etmiş ve Emir Hüseyin'in tahakküm ve istibdâdını artırmıştır. Çünkü Emir Hüseyin Hicaz'da her şeye hâkim ve her melâmete ve kudrete sâhib olduğunu ahâlîyi tazyîk ve terhîb etmekle göstermeğe ve değıştirilen vâlilerin tebeddülünden birkaç gün evvel şüphesiz İstanbul'dan aldığı ma'lûmât üzerine o vâliyi kendisi azl ettirmiş gibi mensûbîni vâsıtasıyla vilâyet muhîtinde i'lân ettirmek sûretine Meşrûtiyet'in i'lânıyla beraber ufûl etmiş olan tahakküm ve istibdârı Emâreti daha şiddetli bir tarzda yeniden ihyâ etmeğe başlamış idi. Bundan mâ'adâ mucâvir urbân ve kabâ'il üzerinde de nüfûzunu tezyîd etmiş ve emirlerine râm itmek müretteb planlarla hükûmetten te'mîn ettiği askerî kuvvetle te'dîb etmeğe ve bu gâye ve maksadla Asir harekâtı kumandanlığını da deruhde ederek hem hükûmetten külliyetli mikdârda nakdî istifâde te'mîn hem de Hicaz'da ektiği nifak ve şikâk tahumunu o muhitte de şerîki çalışmış idi. İşte Mekke-i Mükerrreme muhîti hattâ bütün me'mûrîn ve müstahdemîn-i mülkiye ve askeriye Emir Şerîf Hüseyin'in tazyîk ve tahakkümüne ma'rûz kaldış idi ki, Miralay Vehib Bey Hicaz Vâli ve Kumandanlıklar 14 Kânûn-ı evvel sene [1]329 tarihinde Cidde'ye muvâsalat etmiştir. Vehib Bey'in Cidde'ye ayak basmasıyla beraber urbân üzerinde sâhib-i nüfûz olan Tâif'teki emâret kâimmakâmı Şerîf Zeyd bin Fevâidin vefât etmesi derhal hayr addedilmiş idi. Vâlilerin Cidde'den merkez-i vilâyete (Mekke-i Mükerrreme'ye) hareketleri üzerine Mekke'de istikbâl merasimi yapılması için, vilâyete ma'lûmât verilmek usûl-i müttehazeden iken, Vehib Bey bu âdet hilâfına hareketini vilâyete bildirmeden, 15 Kânûn-ı evvel sene [1]329 tarihinde Mekke'ye muvâsalat ve emr-i idâre-i vilâyeti deruhde ederek, selefi Ahmed Nedim Bey de hâzır olduğu halde vilâyet me'mûrlarını emsâli görülmemiş bir tarz-ı hürriyet-perverânede – me'mûrlarla birer birer musâfaha ederek – kabûl veciz ve sâhirâne sözleriyle büyük küçük bütün me'mûrları teshîr etmiştir.

Bu tanışmak merâsiminden sonra belediye dâiresini ziyâretle mevki'in îcâbâtına göre emirler verdikten sonra (17) "Meş'arî'l-harâm" Safâ ile Merve Caddesi'ne ferş edilmek üzere birkaç bin meşe kuşurunun Almanya'dan celb edilmesini İstanbul'a bildirmiştir. Vehib Bey'in bu tarzda resmi icra'ât bâ-husûs selefleri Münir Paşa'nın ahâlîyle mevcûdiyeti hiç mesâbesinde kalan fırka-i askeriye derhal ıslâha teşebbüs etmesi; me'mûrîn-i vilâyete tarz-ı hareketleri hakkındaki ikinci emr-i yevmîsinde riyâ ve tabasbusun hazz-ı bî-insâfıyım emirlerim dâiresinde hareket etmeyenler benimle teşrîk-i mesâ'î edemezler. – Rûfekâ-yı mesâ'im kânûndan mâ'adâ hiçbir kuvvetten korkmamalıdır. – gibi emirleriyle ma'neviyâtı kırılmış olan me'mûrları cesâret-i

medeniyete telkîn eylemesi – çünkü büyük küçük bütün me'mûrlar Emir Şerîf Hüseyin'in tahakkümünden çekinirlerdi. – Emir Şerîf Hüseyin'i müte'ellim ve endişe-nâk etmiş idi. Hükûmetçe Mekke-i Mükerreme'de ne zaman bir teşebbüs-i teceddüd-kârânede bulunulmak istenilse akâmete uğratmak için urbânın isyân edeceği tehdidiyle mâni' olmağa çalışan ve müemmen olan Emir Hüseyin, Vehib Bey'in bu icra'âtını da sekteye dûçâr etmek için şimendöfer yapılacağı, vergi alınacağı, telkînâtıyla Cidde, Tâif ve Medîne yolundaki câhil urbânı isyân ettirerek an-asıl Afganlı yetmiş yaşlarında İttihad ve Terakkî a'zâsından Hasan Han Efendi'yi Tâif ve yirmi kadar zu'afâ-yı askeriye'yi de Cidde yollarında urbân şehîd ettirmiştir. O sıralarda fırka-i askeriyenin henüz istenilen derecede tanzîm ve ıslâh edilmemesi ve vilâyet muhîtinin âmâl ve efkâr-ı umûmiyesine tamâmıyla kesb-i vukûf edememiş bulunması hasebiyle azm ve irâdesini değiştirmeyerek – gûyâ böyle bir şey vâki' olurmuş gibi! – Mekke'de şimendöfer yaptırılmamasına, asker alınmamasına, Cidde'den adliye teşkilâtının kaldırılmasına dâir Emir Hüseyin'in kendisiyle müşterek başvekâlete çekilmek istediği telgrafnâme'yi Vehib Bey'den idâreten a'zâ etmiştir. Çekilen bu müşterek telgrafnâme gelen muvâfık cevap üzerine ve Emir Hüseyin'in emriyle Mekke'de üç gün üç gece şenlikler yapılmış ve bu sûretle müretteb isyân hitâma ererek emn ü âsâyiş takarrur etmiş olduğu Vehib Bey devren Cidde'ye gitmiştir. Vehib Bey Cidde'den hasta olarak Mekke'ye avdet etmiş ve mevsimi hulûl ettiğinden (18) devâ'ir-i mülkiye ve askeriyenin de hâzırlanarak azîmetlerini emirle Tâif'e hareket etmiştir. Birkaç gün sonra mülkî ve askerî devâ'ir de Tâif'e muvâsalat etmiş olduğundan Vehib Bey icra'âtına daha azimkârâne başlamıştır. Vehib Bey'in dört ay zarfında mülkî ve askerî devâ'iri ıslâh husûsunda göstermiş olduğu kudret ve fa'âliyetten ürkmeye başlayan Emir Hüseyin, Vehib Bey'in Tâif'e hareketinden birkaç gün evvel Tâif'e birkaç sâ'at mesâfede kâin (Merân) köyüne giderek vilâyet devâ'irinin Tâif'e muvâsalatından epey zaman geçtiği sırada, bu köyden Tâif'e gelmeğe cesâret edemediğinden Vehib Bey bizzat (Merân) köyüne azîmetle Emir Hüseyin'le birlikte Tâif'e avdet etmiştir. Tâif'e geldiği zaman Emir Hüseyin Paşa parlak merâsimle istikbâl edilmiştir. Vehib Bey'in azimkâr ve hürriyet-perverâne icra'âtı ahâlî-i memleketi bâ-husûs münevver ve perestîşkâr tekâmül ve terakkî kısmında pek samîmî bir sûrette kendisine bağlamış tâ'ifeden de devâ'ir-i Râbiğ nâhiyesine giderek oranın hamiyet-perver şeyhi Hüseyin bin Mübîrik ile görüşmesi hem Şeyh¹⁶⁵ Hüseyin bin

¹⁶⁵ Şeyh Hüseyin bin Mübîrik Emir Şerîf Hüseyin'in Cihan Harbi'nde ihtilâli zamânında, sonuna kadar hükûmete sâdik kalmış ve hükûmet lehinde çalışmıştır. Bu sebeptendir ki Cidde, Mekke ve Tâif'in tesliminden sonra Mekke'ye gelerek yeni Kral Hüseyin'i ziyâret etmek mecbûriyetinde kalan Şeyh Hüseyin bin Mübîrik, Şerîf Hüseyin tarafından Harem-i Şerîfte öldürttürülmüştür.

Mübîrik'in hem de diğer meşâyih-i urbânın hükûmete karşı muhâlefet ve sadâkatlarını artırmıştır. Devr teftîşinden Tâif'e dönen Vehib Bey, Tâif'te yatılı bir askerî rüşdiye mektebi açılması, Cidde ile Tâif'te hükûmetin şerefiyle mütenâsib birer hükûmet konağının inşâsı, Tâif'in kazâ hâline ifrâğıyla Hedâ köyünde ve Cidde ile Mekke arasındaki Bahra mevki'inde birer nâhiye teşkilinin ehemmiyetle Dâhiliye Nezâreti'ne yazmıştır. Aynı zamanda Mısır Hidîvîsi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Vehhâbîler'in Mekke'den tenkîli maksadıyla yaptırılmış ve fakat mürûr-ı zamanla bozulmuş olan ve ehemmiyeti derkâr bulunan (Cebel-i Kera) yolunu Nâfi'a Nezâreti'nden istihsâl eylediği me'zûniyet üzerine sûret-i mahsûsada İzmir'den celb ettiği Nâfi'a Mühendisi İrfan Bey'in idâresinde (19) inşâ ve ta'mîrine başlattırıştır. Bundan mâ'adâ Arafat ile Müzdelife arasında hacıların Arafat'tan dönüşlerinde zahmet çekmelerine ve birçok kazâlar vukû'una sebebiyet veren (Ahşebin) nâmındaki boğazı imkân dâhilinde genişlettirerek hacıların gidip gelmelerini kolaylaştırmıştır. Vehib Bey'in zaman-ı idâresine kadar hükûmet me'mûrlarının ekserîsi hükûmete cübbe ve entârilerle devâm etmekte ve Tâif'te Cuma'dan mâ'adâ eyyâm-ı ta'tiliyeden ma'dûd olan Salı günlerini bağçelerde eğlencelerle geçirmekte olduklarından ve devâ'ir-i hükûmete cübbe ve entârilerle gelinmesini men' etmekle beraber Salı gününü de büyük küçük me'mûrlar için çalışma günü ittihâz etmiş ve bu maksadı te'mîn eylemiş ümerâ ve zâbitân-ı askeriye mûte'addid mu'allimler ta'yîn etmiştir. Bundan başka cihet-i askerîyede olduğu gibi me'mûrîn-i mülkiye için de bir mahal te'sîs ettirerek İstanbul'dan mütenevvi' gazete ve risâlelere abone kayd ettirmiş ve şeref ve haysiyyet-i resmiye ve husûsiyelerini muhâfaza etmeleri için me'mûrların havâssa mahsûs kahvelerde oturmamalarını emr etmekle beraber şahsî hürriyetin yegâne hâssı olan (borcun) ya mahkûmiyetten âzâde kalmaları için vilâyet me'mûrları nâmına bir (uhuvvet sandığı) teşkîl ettirerek sandığa ilk sermâye olarak otuz lira vermiştir. Vehib Bey'in bu çalışmaları ve azim-kârâne idâresi üzerine ne yapacağını şaşırان Emir Şerîf Hüseyin ilk def'a yaptıklarını bu def'a da câhil urbânı teşvîkle "Hedâ" köyündeki Cebel-i Kirâ yolunu ta'mîr ve ıslâh etmekte olan kuvve-i askeriye ile Tâif civârındaki Vihit köyünde tatbîkât-ı askeriye yapmakta bulunan müfreze-i askeriye karşı isti'mâl-i silah ettirmiştir. Ancak bu sefer böyle bir ca'li ihtilâl hareketi hattâ daha büyük ve vâsi' bir isyânı bile te'dîb ve tenkîl ettirebilecek kuvvetin disiplinli bir fırka-i askeriye vücûda getirilmiş olduğundan askere silah isti'mâl etmek cür'etinde bulunan bedevîleri sür'atle te'dîb ettirerek azim-kârâne icra'ât ve ıslâhâtına hiçbir sûretle hâil ve mâni' olamayacağına Emir Şerîf Hüseyin'e tebârüz ettirmiştir. Bir mikdar urbân ve askerin

ziyâ'ına sebebiyet veren bu Hedâ hâdisesinden sonra Emir Şerîf Hüseyin'in tahakküm ve nüfûzu ister ahâlî ister kabâ'il-i urbân nazarında zâ'il olmağa başlamıştır. (20) Bu sırada idi ki Ramazân ayının hulûlünde ve Mekke'ye avdet zamânının takarrüb etmesi aynı zamanda Cihan Harbi'nin baş göstermesi üzerine hacdan sonra başlanmak üzere Cebel-i Kera yolunan ta'mîr ve inşâ'âtı durdurularak Mekke'ye avdet hazırlıklarına başlanmıştır. Mekke-i Mükerreme emirleri hac mevsiminde dünyânın her tarafından gelmekte olan Müslümanların nazarlarını kendileri üzerine celb etmek gâyesiyle Arafat Dağı'na gider dâimâ vâlilerden daha mutantan ve muhteşem bir alayla gidip gelmek i'tiyâd edinmişlerdir. Bu mühim ve nâzik mes'eleye de vukûf peydâ eden Vehib Bey – Paşa – Mekke'ye avdet hazırlığı arasında bu nokta-i mühimmeyi de dikkat-i nazara alarak parlak ve muhteşem bir alayla hacca çıkılması için lâzım gelen tertîbât ve ihzârâtın yapılmasını îcâb eder ve ehemmiyetle emr etmişler ve hakîkten o sene Arafat Dağı'na çıkılırken Vâli Vehib Bey de üç alaydan müteşekkil fırkasının önünde mûsîka bandosu çaldığı ve refâkatlarında bütün erkân, me'mûrîn bulunduğu halde çok muhteşem bir alayla şehirden hareket ederek Mekke emirlerinin de nihâyet hükûmetin bir devlet me'mûru olduğunu ve fazla ve imtiyâza sâhib bulunmadıkları cihanın her tarafından gelmiş olan huccâc-ı Müslimîne tebârüz ettirmiştir ki bu tarz hareketin Âlem-i İslâm üzerinde husûle getirmiş olduğu te'sîr şübhesiz çok derindir.

Gün geçdikçe vilâyet muhîtime bâ-husûs Emir Şerîf Hüseyin'in zamân-ı şebâbından beri kalbinde besleyip emir olarak Mekke-i Mükerreme'ye muvâsalatından i'tibâren gizli olarak tertîb ve Harb-i Umûmî başlamasıyla tezyîdine çalışmakta olduğu isyân teşebbüsâtına vukûf peydâ etmiş olan Vehib Bey, bu husûslarda daha esaslı ve etraflı ma'lûmâta sâhib olabilmek için hüviyetleri yalnız kendisince ma'lûm olmak üzere biri bedevîlerden dîğeri de emirin saraydaki adamlarından olmak üzere iki istitlâ' me'mûru ta'yîn etmiş ve bu şâyân-ı i'timâd iki şahısla değil yalnız Mekke civârının, Medîne, Yenbû', Rabiğ, Leys taraflarının ahvâli hakkında da ma'lûmât almakla beraber vilâyetin İstanbul'la olan muhâberâtına muttali' olmak gâyesiyle yollarda postaları nehb ettirmeye çalışan Emir Hüseyin'in bu teşebbüsâtını vilâyetin mürâselât ve muhâberâtını bu iki me'mûrdan bedevî me'mûr vâsıtasıyla ta'yîn etmek sûretiyle akâmete uğratmıştır. (21) Vehib Bey'in bu azimkar ve kudretli idâresi bâ-husûs Mekke'de hamallık ve amelelikle te'mîn-i ma'îşet eden ve mikdârı mühim bir yekûn teşkîl eden Sudanlı seyyahlardan Sultânî adıyla bir nizâmiye bölüğü vücûda getirmesi ve bütün askerî fırkasına kalpak ve tabalak yerine "keffîyye ve akli" giydirmek ve kendileri de sakal

bırakmamak ve hâricde keffîye ve akli giymek sûretiyle urbân ve ahâlîyi teshîr etmiştir. Vehib Bey'in bu tarz hareketi urbân meşâyihini o kadar cezib etmiştir ki Cuma selamlığına yavuz kırsağıyla giden Vehib Bey'in ata binişini ve akli ve ve sırmada (?) giyişini görmek üzere en uzak mesâfelerden gelirlerdi. Ve adını (Şahin) koymuşlardı.

Arafat'dan avdet edildikten bir müddet sonra hacda ümid edilmediği halde, Hicaz fırkasının Vehib Bey'in kumandasında Süveyş Kanalı harekâtına iştirâk etmesi hakkında İstanbul'dan gelen emir üzerine tedârikât-ı seferiyeye ve bu meyanda mücâhede kaydına başlanması, Hicaz muhîtinin müte'ellim ancak Emir Şerîf Hüseyin ve mensûbînini mesrûr etmiştir. İki hafta zarfında yol hazırlıkları ve mücâhede kaydı ikmâl edilerek Vehib Bey üç alaydan ibâret fırkasıyla ve Emir Şerîf Hüseyin'in büyük oğlu Şerîf Ali Bey'le¹⁶⁶ birlikte Medîne-i Münevvere'ye hareket etmiştir. Miralay Vehib Mekke'den müfâratlarında vilâyet umûrunu Kadı Hilmi Efendi'ye kumandanlık ödevini de Kâimmakâm Ahmed Bey'e vekâleten tevdi' etmiştir. Gerçi bu iki hamiyetli zât da Vehib Bey'in idâresini yürütmeğe çalışıyorlar idiyse de fırka-i askeriyenin kâmilten denecek sûrette gitmiş olmasından Emir Şerîf Hüseyin yine müstebidâne tehdîd-kârâne icra'âtına başlamıştır. Çok geçmeden "Emden kruvazörü" mürettebâtını Leys'den Cidde'ye gelirken Dehban mevki'inde urbânın ta'arruzuna uğratmak sûretiyle teşebbüsât-ı ihtilâl-kârânesinin başlatmakla izhâr etmiştir.

İstanbul'la uzun muhâberât-ı mûcibe olan bu vak'a-i mü'essifeye hükûmetçe âcil tedbirler alınmış ve ta'arruza uğrayan müttefik misâfirlerimiz Cidde'de hükûmet nâmına i'zâz ve ikrâm edilmiştir. Bu hâdiseden az zaman (22) sonra Dâhiliye Nezâreti'nden vilâyete gelen telgrafnâmede Vehib Bey'in Hicaz Vâliliği'nden infisâl ettiği ifâde-i vâkı'asına atfen bildirilmiş ve hem de ümid edilmeyen bu haber Hicaz muhîdini cidden müte'essir etmiştir.

Vehib Bey'in bu sûretle ayrılması üzerine Emir Şerîf Hüseyin tahakküm ve istibdâtını artırarak hükûmet-i metbû'alarına karşı sâdık olan bağılılık gösteren ahâlî, me'mûrîni tehdîd ve ta'zîbe başlamıştır. Nitekim Vehib Bey'in teşkîl etmiş olduğu Sultânî Bölüğü'ne Sudanlı süvârîleri kayd ettirmeye çalışan sipâhîler şeyhini ve mücâhidîn kayd ettirmemeleri hakkında emirlerini dinlemeyerek hükûmetin bu yoldaki

¹⁶⁶ Emir Şerîf Hüseyin'in büyük oğlu Şerîf Ali Paşa hükûmete sâdık bir şahsiyet idi. Nitekim isyâna başlamadan evvel Emir Şerîf Hüseyin oğulları Şerîf Ali, Şerîf Abdullah (Ürdün kralıdır) ve Şerîf Faysal ile bir toplantı yaparak Osmanlı Hükûmeti'ne isyan edeceğini söylemiş. Şerîf Abdullah ile Şerîf Faysal babalarının bu fikrine iştirâk etmişlerdir. Şerîf Ali Bey ise hilâfet ve hükûmetin savaşta bulunması hasebiyle böyle bir anda onun aleyhine düşmanlarıyla birleşerek isyân teşebbüsünde bulunulması muvâfık olamayacağı fikrini izhâr etmesi üzerine toplantıdan çıkarılmıştır. Bu sebeptendir ki Cihan Harbi'nin sonuna kadar Şerîf Ali'ye fi'lî bir vazîfe verilmemiş ve harpten sonra da kardeşleri gibi bir mevki' sâhibi olamamıştır.

emrini yerine getirmeye sa'y ve gayret eden mahalle muhtarlarını, nice mezâlîme bir sahne-i elîm-nâk olan emâret hapishânesinde tevkîf ettirerek suver-i mütenevvi'a-i can-hırâşî ile ta'zîb ettirmeğe başlamıştır. Vehib Paşa'nın Hicaz Vâlîliği'nden infisâli Emir Şerîf Hüseyin'e isyân tertîbâtını daha geniş te'mîn etmek husûsunda pervâsızca hareket etmek cesâretini vermiştir.

Hicaz Vâli ve Kumandan Ferik Galib Paşa

Emir Şerîf Hüseyin Paşa'nın günden güne artmağa başlayan tahakküm ve istibdâdına karşı Vâli Vekîli Hilmi Efendi ile Fırka Kumandanı Vekîli Kâimmakâm Ahmed Bey hükûmetin otoritesini muhâfaza etmeye cehd ve gayret ediyorlardı. Aradan epey bir zaman geçtikten sonra Ferik Galib Paşa'nın Hicaz (23) Vâli Kumandanlığı'na ta'yîn edildiği şâyi' olmuş ve çok geçmeden Medîne-i Münevvere'ye Hicaz Vâli ve Kumandanı imzâsıyla vilâyet ve kumandandan gelen emirlerinden işitilen haberin doğruluğu tezâhür etmiştir.

31 Mart irticâ' hâdisesinden sonra Sultan Abdülhamid'e hal' kararını beyân eden hey'et arasında bulunmasına ve Umûm Jandarma Kumandanlığı'nda bulunurken jandarma tensîkât icrâ ve bâ-husûs askerî hayâtının Yemen'de geçmesine mebnî Ferik Galib Paşa'nın, Vehib Bey'i istihlâf etmesi, Hicaz muhîtinin yeniden mütesellî ve ümid-vâr etmiştir. Ancak uzun müddet Medîne-i Münevvere'den hareket edemeyen ve o sıralarda babası Şerîf Hüseyin'in emriyle Medîne'de ikâmet etmekte bulunan Şerîf Ali Bey'in delâletiyle iki alaydan ibâret – bir alay Bağdad'a gönderilmiş – Hicaz fırkasıyla yola çıkabilen Galib Paşa'nın daha Medîne'den ayrılır ayrılmaz Emir Hüseyin'in emir ve tertîbiyle ve sırf Galib Paşa üzerinde bir te'sîr husûle getirmek maksadıyla, urbân tarafından önüne geçilerek tehdîd edilmesi ve bu urbânın bu tehdîd-kâr hareketini bertaraf edecek kuvveti bulunduğu halde¹⁶⁷ üç yüz lira mürûriye vererek yoluna devam etmiş olması, Hicaz muhîtinde muhtelif fikir ve mütâlâ'aların sarfına (?) bâ'is olmuştur.

Medîne'den hareketinin on ikinci günü 30 Mayıs sene [1]331 tarihinde Galib Paşa fırkasıyla Mekke-i Mükerrreme'ye geldi. Muhteşem ve parlak merâsimle istikbâl

¹⁶⁷ Vali ve kumandan Vehib Bey de fırkasıyla ve Şerîf Ali Bey'le birlikte Mekke'den Medîne'ye giderek atıyye yani mürûriye olarak para verilmediği takdirde urbân tarafından yoluna devam ettirilmeyeceği ve belki de ta'arruza uğratılacağı Şerîf Ali Bey tarafından konak yerinde bey çadırında Vehib Bey'e tehdîd-kâr bir lisanla söylemesi üzerine Vehib Bey topcu alay kumandanı Binbaşı Senâ'î Bey'i çağırarak kendisine Fransızca bazı şeyler söylemesi üzerine birkaç dakika sonra, çadıra iki sandık yedi buçukluk cebel topu mermisi getirilmiş ve sandıkların kapakları açıldıktan sonra Şerîf Ali Bey'e ve yanındaki urbân meşâyihine istediğiniz paraya mukâbil bunları vereceğim, arzû ettiğiniz şekilde yolları kesesiniz cevâbını vermiştir. Bu azim-kâr ve cidden asker rûhuyla verilen bu cevap üzerine, Şerîf Ali Bey derhal tebdîl-i lisân ile meşâyihin maksadı tehdîd olmadığını ancak bir ihsân talebinden ibâret bulunduğunu söylemekle bu merteye tehdîdinde muvaffak olamamıştır.

edildi. Mekke'de sıcakların başlaması ve Galib Paşa da hasta olarak gelmesi üzerine doktorların gösterdiği lüzûm dolayısıyla derhal Tâîfe çıkmak mecbûretiyetinde kaldı. Esâsen zamânı da geldiğinden onu ta'kîben mülkî ve askerî devâ'ir de hareket etti. (24) İşe başlar başlamaz Galib Paşa yazdığı emr-i yevmîde [Emâret-i celîle aleyhinde bulunacak me'mûrların vazîfelerine nihâyet verilecektir.] tarzında tehdîd-kâr bir vaz'ıyyet alması bütün me'mûrları hayret ve endişe içinde bırakmıştır. (25) Bu emr-i yevmînin Emir Şerîf Hüseyin'e karşı bir siyâset ve emniyet bahş bir irâdeye ma'tûf olacağına hükm edilmiş ise de Galib Paşa'nın Emir Şerîf Hüseyin'e izhâr ettiği hürmet ve i'timâd o dereceye varmıştı ki nüfûz-ı vilâyet tamâmıyla Emâret'e intikâl ettiğinden vilâyet muhîtini yeniden bir ye'is ve nevmîdî istîlâ etmiş idi. Çünkü Emir Şerîf Hüseyin Galib Paşa'nın müşâşât-kâr idâresinden büsbütün cür'et alarak tahakküm ve istibdâdını arttırmaktan çekinmiyordu.

Yaz mevsiminde Tâifte vilâyet nâmına bir icra'ât görülmedi. Zamânı hulûl ettiğinden Mekke-i Mükerrreme'ye avdet edildi. Fakat Galib Paşa'nın tarz-ı idâresinde bir tebeddül vukû' bulmadı. Bu teseyyüb-kârâne idâreden cesâretini artıran Emir Şerîf Hüseyin, Vali Vehîb Bey'in zamân-ı idâresinde tatbikinden çekinmiş olduğu ihilâl hareketinin tertîbât ve teşkîlâtını açığa vurmaya başladı. Açıktan açığa meclisler teşkîliyle mahalle şeyhleri – muhtarları – ma'rifetiyle mahallere para tevzî'ine, Hicaz sâhillerini muhâfaza ve müdâfa'a için ma'âşları hükûmetten tesviye edilen ve sevk ve idâreleri kendi idâresine verilen kuvve-i râkibe efrâdını kayd ettirtirken – bu ma'âşları ben veriyorum – bunun için evladlarımı dahi öldürünüz desem tereddüd etmeden yapacaksınız, telkînâtında bulunuyordu. Herkesin vâkıf olduğu bu hareketlere karşı Galib Paşa lâ-kayd kalıyor gizli veya âşikâr hiçbir teşebbüste bulunmuyordu. Bu musâmaha-kâr idâreden ye'is ve ızdırâb duymaya başlayan vatan sevenler felâket-i mukadderinin vukû'a geleceği endîşesiyle ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Mekke'de ahvâl bu merkezde olduğu zamanı da henüz hulûl etmediği halde Galib Paşa Şubat sene [1]331 nihâyetinde ma'ıyyetinde fırka kumandanı, erkân-ı harb-i vilâyet mektupçusu olduğu halde Tâîfe azîmet ve vilâyetin idâresini İstanbul ile de muhâbere etmek salâhiyetiyle Kadı Sıdkı Efendi'ye tevdi' etti. Galib Paşa'nın bu mevsimsiz hareketi muhîtte hayretle karşılandı. Çünkü Emir Şerîf Hüseyin Paşa Tâîfe çıkmak niyetinde değildi. Yaz mevsimini Mekke'de geçirmek fikrinde idi. Galib Paşa'nın Tâîfe muvâsalatından bir buçuk ay sonra 10 Nisan sene [1]331 tarihinde vilâyetten gelen emir üzerine askerî ve mülkî devâ'ir de Tâîfe hareket etti. Mekke'de vilâyet umûru vekâleten

nizâmiye binbaşlarından Ziyâ Bey'e tevdî' edildi. Mekke'nin bu sûretle boşalmasından bi'l-istifâde Emir Şerîf Hüseyin tedâbîr-i ihtilâl-kârânesini bir kat daha artırarak emâret dâiresinde (mehri telkînât ve planlarıyla) büyük bir meclis akd etmiştir. Bu mecliste Hanefî Müftüsü Şeyh Abdullah Serrâc¹⁶⁸ Şerîf Hüseyin'e hitâben:

Efendimiz! Siz buranın emîri ve sâhib-i salâhiyet velî-ni'metisiniz. Memleketin selâmeti, âsâyişi sizden sorulur. Ahâlî açlıktan sefâletten ölüyor. Bu felâketin yegâne âmili olan deniz ablukasının kaldırılması neye mütevakkıf ise esbâbına tevessül buyurunuz. İşte bu meclis zât-ı Hâşimânelerinizden bunu istirhâm ediyor, diyor. Emir Şerîf Hüseyin de: Merak etmeyiniz îcâbına bakarım. Hattâ üzerimdeki cübbemi de satarak size sarf ederim cevâbında bulunuyor. Bundan başka yine kendi tertîbiyle iki def'a Cuma namazına giderken ahâlî yolunu keserek açlıktan, sefâletten şikâyet ediyor. Emir Hüseyin de denizi açmaklığımı istiyor musunuz? Peki açarım, merak etmeyiniz müsterîh olunuz! – cevâbıyla âmâl-i ihtilâl-kârânesini açığa vurmaktan çekinmiyor. (26) Bu hâdiseler İttihad ve Terakkî Cem'iyeti'ne mensûb ve hükûmete sâdık kimseler tarafından Tâife işâ'a ettirildiğinden Emir Şerîf Hüseyin şüphelendiği eşhâsı tevkîf etmekle beraber ikinci def'a olarak mahallelere para tevzî' ettiriyor. Aynı zamanda Tâife çıkmaması dikkat-i nazarı çekmek ve sû-i te'vile uğratılmamak için mensûbîni vâsıtasıyla Umre'ye gitmek için o sene Ramazân Mekke'de geçireceğini i'lân ettiriyordu. Herkesin gördüğü, vâkıf olduğu bu ahvâl karşısında Galib Paşa lâ-kaydâne davrandığından vatan severler Emir Şerîf Hüseyin'in bütün harekâtını tarassud ve tedkîk ederek keyfiyeti askerî mülkî zevât vâsıtasıyla Galib Paşa'ya ulaştırıyorlarsa da Galib Paşa; “bunların aslı esâsı yoktur. Bu şâyi'ât öteden beri emâretle vilâyet arasında nifâk ve mefsedet tohumları eken birtakım müfsidlerin eser-i tasnî'idir” cevâbını veriyordu.¹⁶⁹ İhtilal tertîb ve haberlerinin bu derece şâyi' olması İngilizlerin Kızıldeniz'i abluka ettiklerini i'lân etmekle beraber Cidde ve civârına Tayyâre ile – Mekkeliler size göndermekte olduğumuz erzâkı Türk askerlerine veriyorsunuz erzaklarınızı yine Türklere verecek olursanız ba'demâ size erzâk göndermeyeceğiz. Binâen aleyh siz de Türkleri oralardan çıkarınız! – me'âlinde beyannâmeler atması; vilâyet muhâtinde endişeler uyandırıyor.

İhtilâl tertîbâtının bu dereceye gelmesi üzerine nizâmiye yüzbaşlarından vatan sever Feridun Bey, bölüğünden mikdar-ı kâfi askeri kal'anın muhâfazasına göndermek

¹⁶⁸ Şerîf Hüseyin Krallığı i'lân ettikten sonra kâdi'l-kuzât olmuştur. Yani hükûmet re'îsi.

¹⁶⁹ Halbuki ihtilâl vukû'undan sonra yazdığı üç adet beyannâmesinde Şerîf Hüseyin'in bu ihtilâli ne maksadla yaptığı eşrâf, ahâlî ve kabâ'il re'islerine i'lân ve kendilerini hükûmete sadâkate da'vet ediyordu.

sûretiyle ibtidâ-yı müdâhale tertîbâtına başlamış ise de bundan haberdâr olan Emir Şerîf Hüseyin bu husûsda Vâli Galib Paşa'ya mürâca'atta bulunmuş ve Galib Paşa'da telgraf ile bu tedâbirin derhal kaldırılmasını, Yüzbaşı Feridun Bey'in ifâdesinin alınmasını, Vâli Vekîli Binbaşı Ziya Bey'e emretmekle Emir Şerîf Hüseyin'in talep ve arzûsunu yerine getirmiştir. Bu mürâca'atının da bu sûretle hüsn-i netîceye iktirân etmesi üzerine Emir Şerîf Hüseyin artık bütün teşebbüsâtını serbest hareket edeceğine kanâ'at getirerek Mekke ve Cidde de ihtilâl tertîbâtına Tâifte de başlamıştı. (27) isyânın başlangıcı olmak üzere Alman yüzbaşısı Fon Moller ile dört arkadaşını yolda urbâna katlettirmiştir. Tâifte vilâyete aks eden bu haberden iki gün sonra Galib Paşa hastalanarak konağına çekilmiş, vilâyet umûrunu yine Kadı Sıdkı Efendi'ye tevdi' etmiştir. Birkaç gün sonra da Yemen'e sevk olunmak üzere Medîne-i Münevvere'den hareketlerine intizâr olunan kuvve-i askeriyenin Medîne'de deve te'mîn edilemediği cihetle sevkleri kâbil olamadığı Mekke'den Emir Hüseyin'in ortanca oğlu Şerîf Abdullah (Ürdün Kralı) tarafından telgrafla Galib Paşa'ya bildirilmesi üzerine, Galib Paşa da bu askerî kuvvetin kışa kadar te'hîr-i sevkini Harbiye Nezâreti'yle Medîne Muhâfızlığı'na bildirdiği cevâbını vermiştir. Bu telgraf muhâberesinden üç gün sonra Tâif ahâlîsi yavaş yavaş kasaba hâricindeki civâr köylere taşınmağa başladı.

Fakat hükûmetçe buna karşı hiçbir tedbîr alınmıyor esbâbı bile sorulmuyordu. Gûyâ ki memleket sâhipsiz kalmış idi. Halbuki halkın kasaba hâricine çıkmaları isyân gününün yaklaşmakta olmasından ileri geliyordu. Tâife Emâret Kâimmakâmı Şerîf Hüseyin Cudi ve Şerîf Şeref âilelerinin de Tâif'den çıkmaları? Mekke emîr-i sâbıkı Şerîf Ali Paşa'nın yeğeni Şerîf Abdullah Paşa tarafından ihbâr edildiği vech ile ihtilâl ânının bir gün mes'elesi olduğuna delil teşkîl ediyordu. Nitekim zâhirde Bukavm kabîlesini te'dîb etmek hakkında Tâifteki hükûmet kuvvetlerine ta'arruz eylemek üzere Şerîf Hüseyin'in ortanca oğlu Şerîf Abdullah Bey [Ürdün kralıdır] Mekke'den Tâife hareket ettiği şâyi' oldu. İki gün sonra 26 Mayıs sene [1]332 Çarşamba günü Şerîf Abdullah Tâife gelerek hemen hasta olan Galib Paşa'nın ziyâretine gitti.¹⁷⁰ – Bu ziyâretten maksad hem Galib Paşa'yı iğfâl etmek hem de askerî kışladan geçerken bir hazırlık olup olmadığını anlamaktı. – Bukavm Kabîlesini te'dîb edeceğinden bahisle bir mikdâr silah ve cebhâne ile iki cebel topu istedi. Fakat vatan sever Binbaşı Süleyman Bey'in îkâz ve müdâhalesi üzerine Galib Paşa münâsib ma'zeret dermeyânıyla bu talebi is'âf etmedi. Şerîf Abdullah'ın mürâca'atından iki gün sonra ihtilâlin başlayacağı muhakkak iken

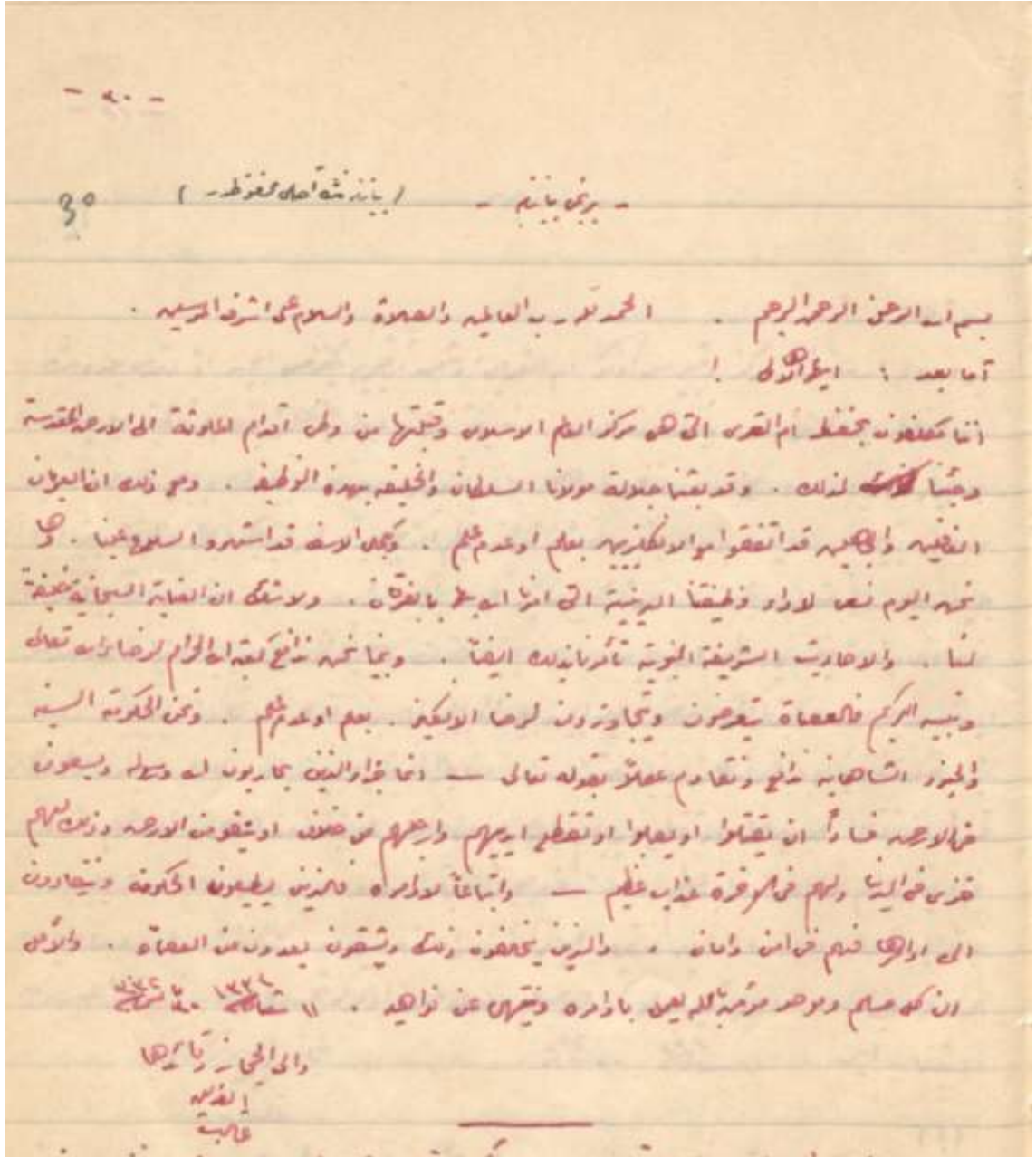
¹⁷⁰ Şerîf Abdullah Galib Paşa'yı ziyâretinde elini öperek hükûmet ve hilâfete sadâkatini te'yîd etmekle beraber ilaç olarak maydanos lapası tavsiye etmiştir.

Galib Paşa tarafından bu husûsta (28) hiçbir tedbir alınmadığından mütehayyir ve müte'essir olan Şerif Abdullah Paşa son bir hamiyet ve sadâkat ödevi olmak üzere ihtilâlin 31 Mayıs sene [1]332 Pazartesi günü şafakla beraber askerî kışlanın şimâl cihetinden hücum edilmek sûretiyle başlayacağını kölesiyle ihbâr etmiş ve keyfiyet Fırka Kumandanı Miralay Ahmed Bey vâsıtasıyla Galib Paşa'ya söylemiş olduğu halde Galib Paşa, Emir Hüseyin'in oğlu Şerîf Abdullah ile müşterek münâdiler çıkarttırarak ortalıkda kat'iiyen bir şey olmadığını, dolaşan şâyi'ât bazı müfsidlerin tertîb etmiş oldukları erâcîften ibâret bulunduğundan herkesin endîşesiz, râhat ve huzûr içinde yaşamasını i'lân ettiriyordu! Mûcib-i hayret olan bir nokta da aynı günde Mekke ahvâli hakkında telefonla Mekke Askerî Kumandanlığı'ndan istenilen ma'lûmât üzerine deverân eden şâyi'âtın erâcîften ibâret olduğu cevâbı veriliyordu! Halbuki o gece Mekke'de ihtilâl başlamıştı!

Tâif'te çıkarılan münâdiden sonra Şerîf Abdullah gûyâ Bukavm kabîlesini te'dib etmek üzere Tâif'ten hareket etti.¹⁷¹ Yatsı ezanı zamânında Mekke ile Tâif arasında telgraf hattı kesildi. Bunun her zaman olduğu gibi bir ârızadan ibâret bulunduğu zannedilerek hattın ta'mîr için hatt çavuşu gönderildi ise de bî-çâre çavuş Hedâ köyünde isyâna âmâde urban tarafından tevkîf edildikten sonra serbest bırakılmış ve telgraf hattının ne sebeple kesilmiş olduğu Galib Paşa'ya anlatmış ise de ne çâre ki bu ma'lûmata da ber-mu'tâd atf-ı nazar-ı ehemmiyet etmemiştir. İşte bu sûretle 31 Mayıs sene [1]332 Pazartesi günü – Şerîf Abdullah Paşa tarafından haber verilmiş olduğu üzere – şafakla beraber kışlanın şimâl cephesinden başlayan ta'arruz ve atılan ilk kurşunun sadâ-yı akûr ve menfûru Galib Paşa'nın o zamana kadar devam eden kanâ'at ve ısrârında ne derecelerde yanlış olduğunu pek acı ve ibret-bahş bir sûrette tebârüz ettirmiştir. (29) Gayyûrâne bir sûretle vâki' olan bu hücum mülâzım Hüsnü Efendi kumandasında kışladan çıkarılan bir mikdâr kahraman Türk erlerinin aslanca mukâbelesiyle def' ve perîşân edilmiş ve şu kadar ki bu kahraman mülâzım bir gözünü

¹⁷¹ Vâki' olan ihbârâta atf-ı nazar-ı ehemmiyet edilerek Şerîf Abdullah Tâif'te tevkîf edilmiş olaydı – ki buna imkân var idi – Tâif'te isyân zuhûr etmez ve Tâif'teki askerî fırka ile Mekke-i Mükerrreme'ye hareket edilerek Emir Şerîf Hüseyin'in teşebbüsât-ı ihtilâl-kârânesi akîm bırakılabilirdi. Çünkü Mekke'deki askerî kışlada muhâsara edilen Binbaşı Derviş Bey – mücâdele-i aliyyede büyük yararlıkları görülen ve General olan Derviş Paşa'dır – ile Mekke'de Ciyad Kal'ası'ndan kahramanca toplar atmak sûretiyle Şerîf Hüseyin'in sarayını tahrîbe çalışan Birinci Mülâzım Kâmil Efendi kurtarılmış ve oradaki kuvvetle birleşerek Emir Şerîf Hüseyin'in isyânı akîm bırakılmış olurdu. Bi'l-hassa Medîne-i Münnevvere Muhâfız Basri Paşa'nın halefî Fahreddin Paşa'ya teveccüh etmiş olduğu gibi Mekke Emiri Şerîf Hüseyin'in büyük oğlu Şerîf Ali, Medîne'den ve Şerîf Faysal Şam'dan çıkarılmayarak hükûmetin elinde birer rehîne olarak alıkonulmuş olsaydı, Emir Şerîf Hüseyin kat'iiyen isyân edemezdi. Ve bu sûretle hükûmetin başına bir Arabistan gâilesi çıkmazdı. Çünkü Yemen İmamı İmam Yahya Cihan Harbi'nin sonuna kadar hükûmete karşı sâdık kalmış ve emir Şerîf Hüseyin'in isyânı hareketine Yemen'den iştirâk etmesi için Yemen'e gönderilmiş olduğu hey'eti reddetmiştir. Şâyi' olduğuna göre bu hey'eti i'dâm cezasına ma'rûz bırakmıştır.

gayb etmiştir. Urbanın kışlaya hücumu her taraftan başladığından icâb eden müdâfa‘a mevki‘lerine asker yetiştirilerek öğleye kadar devâm eden müsâdemeden sonra urbân firâra başlamıştır. O gün askerlerimizden birkaç şehit verilmişidi. Urbânın telefâtı daha fazla idi. Kasaba halkı tarafından da bir ta‘arruz vâki‘ olması ihtimâline ve içlerine daha evvel konulmuş olan ve mikdârı mechûl bulunan bedevîler tarafından birkaç askerimiz yaralanmasına binâen, Emir Hüseyin'in kasabadaki evleri yedi buçuk top endahtı sûretiyle yakılarak kasabadaki ahâlînin de isyânına meydan verilmemiştir. Beş altı sâ‘at devâm eden müsâdemeden sonra urbânın firar etmesi ve o gün, Mekke Kumandanı Binbaşı Derviş Bey'den gelen bir yazıda: Cumartesi günü şafakla beraber Mekke'nin Cerul Mahallesi'ndeki askerî kışlasına vâki‘ olan hücumun def‘ edildiği bildirilmesi üzerine Mekke'deki kuvvetler birleşerek isyân hareketini bizzat idâre eden Emir Hüseyin Paşa'yı tenkîl etmek için bir nâhiyeden ibâret olan Mekke'ye nazaran ehemmiyeti hâiz olmayan Tâifî terkle, mevcûd kuvvetlerle vilâyet merkezine hareket olunacağı gibi çok yerinde bir tedbîrin ittihâz edileceği şâyi‘ olmuş ise de her nedense hem Mekke-i Mükerreme hem de bütün kıt‘a-i Arabiye'yi kurtaracak olan bu maksûd tasavvurdan sarf-ı nazar edilerek Tâif'te kalmak ve bi'n-netîce muhâsaraya düşmemek ciheti ilzâm edilmiş vilâyete teslîme muhber olan bir felâkete düşürülmüştür! Müsâdemenin ikinci günü ahâlî ve meşâyih urbân ve eşrâfa hitâben Galib Paşa tarafından Arapça bir beyannâme neşr olunduğu gibi ikişer gün fâsıla ile iki beyannâme daha yayımlanmıştır. (30) BİRİNCİ BEYANNÂME (Beyannâmenin aslı mahfuzdur.) [Bu sayfa'da beyannâmenin Arapçası olup tercümesi bir sonraki sayfadadır.]

(31) [Birinci Beyannâme'nin] Tercümesi

Ey ahâlî

Biz âlem-i İslâm'ın merkez ve kıblesi olan ümmü'l-kurâ, düşman ayaklarıyla çiğnenmemesi için o Mukaddes Belde'nin emr-i muhâfazasıyla mükellefiz. Ve bu maksadla geldik. Halîfe-i zî-şân ve büyük pâdişâhımız bizi bu vazîfe ile yolladı. Bu böyle olduğu halde ma'alesef gâfil ve câhil urbân İngilizlerle bi'l-ittifâk bilerek, bilmeyerek bize teşhîr-i silah ettiler. İşte biz de Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân-ı Azîmü's-Şânî'yla bize emrettiği vechile vazîfe-i dîniyyemizi yapmağa sa'y ü gayret edeceğiz. Lâ-şekk inâyet-i Bârî bizimle beraberdir. Zaten bu hareketimizi bize ehâdis-i şerîfe-i

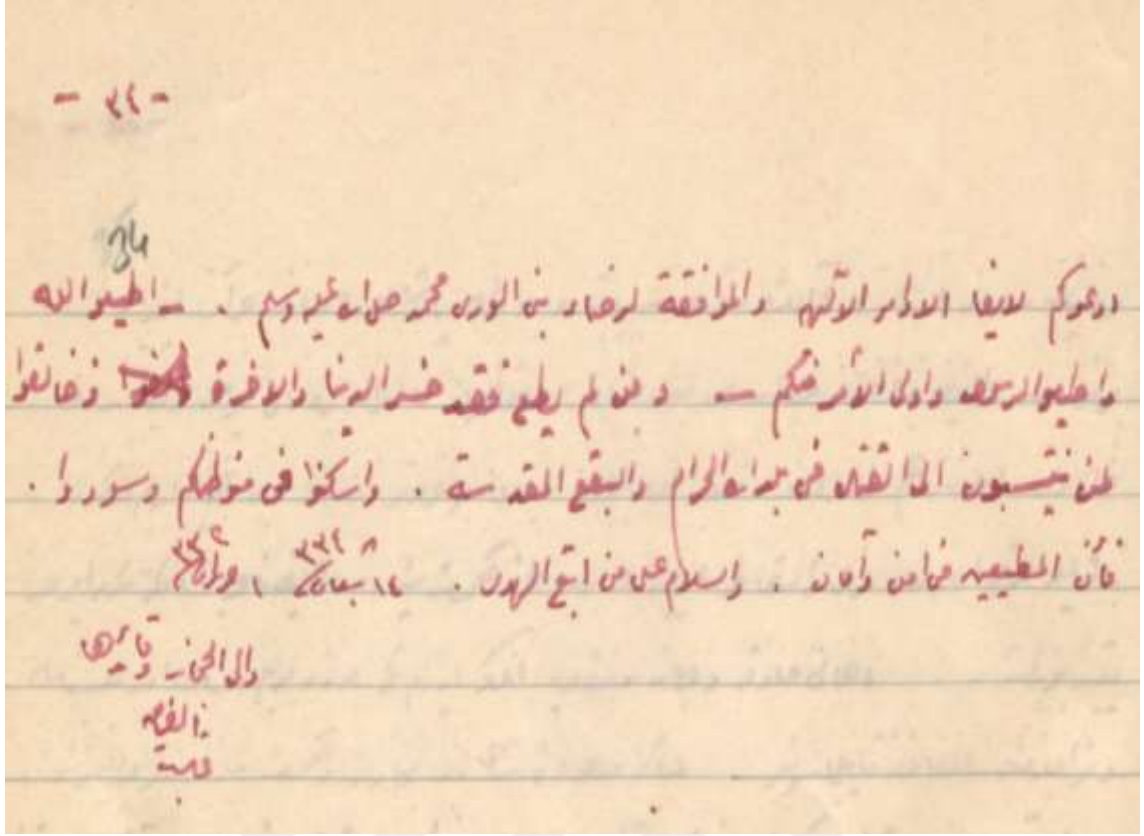
nebeviyye dahi emrediyor. Biz Cenâb-ı Hakk'ın ve Peygamber'in rızâsı için Ka'betullâhi'l-harâmı müdâfa'a ederek âsîler mahzâ İngilizlerin rızâsını tahsîl için bilerek [veya] bilmeyerek bize ta'arruz ve tecâvüz ediyorlar.

Biz, Hükûmet-i Seniyye ve asâkir-i şâhâne Cenâb-ı Hakk'ın - İnnemâ cezâ'ullezîne yuhâribûnallâhe ve resûlehû ve yes'avne fi'l-ardi fesâden en-yukattelû ev yusallebû ev tukatta'a eydîhim ve erculuhum min-hilâfîn ev yunfev mine'l-ardi, zâlike lehum hızyun fi'd-dünyâ ve le-hum fi'l-âhıratı azâbun azîm – [*Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.*] kavl-i celîline ittibâ'an müdâfa'a edecek ve mukâvemet eyleyeceğiz. Binâen aleyh hükûmete itâ'at emirlerine inkıyâd edenler emn ü emândadırlar. Muhâlefet edenler de âsîlerden ma'dûddurlar. Öyle ümid olunur ki her Müslim ve Muvahhid billâh evâmiriyle mütemessik olur. Nevâhîsinden ictinâb eyler.

11 Şa'bân sene [1]334 – 30 Mayıs sene [1]332

Hicaz Vâlisi ve Komutanı Ferik Galib (32) İKİNCİ BEYANNÂME
"Beyannâmenin aslı mahfûzdur" [Beyannâmenin Arapça metni, 32. sayfada başlayıp 34. sayfada bitiyor.]

(34) [İkinci Beyannâmenin] Tercümesi ¹⁷² Mekke-i Mükerrerme'de bir gün Cuma namazı kılarken Emir Hüseyin Paşa bana – Birçokları benim İngiliz taraftarı olduğumu zan ediyorlar. İşte ben Makâm-ı Hilâfet-i Uzmâyâ sâdık olduğumun ve seni babam ve evlâdım gibi sevdiğime Beytullâhi'l-harâmı işhâd ederim. Eğer bir fikr-i hıyânet besliyorsam yarının la'netine müstahak olayım- dedi.

Bundan başka oğlu Abdullah da ahîren Tâîfe geldiği zaman ağlayarak ve elimi öperek bu ahd ü sadâkatini yeminle te'yîd etti. Halbuki yeminlerinde kâzib ve hânis oldular. Mahzâ İngilizlerin âmâline hidmet etmiş olmak için bazı kabâ'il ve urbânı iğfâle cesâretle cünûd-ı İslâm ve asâkir-i mansûre-i şâhâneye isti'mâl-i silâha cür'et ve bu sûretle zıllullâhi fi'l-âlem olan Halîfe-i Mu'azzam Gâzî Sultan Mehmed Reşad Hân'a isyân ettiler. Binâen aleyh asâkir-i şâhâne de emîrin tertîb edip yüzlerce urbân-ı muğfelenin mevtine Müslümanlar arasında sefk-i dimâyâ sebep olan kıtâli müdâfa'a etmekle vazîfe-i dîniyesini yaptı.

¹⁷² [Beyannâmenin Arapça metninin bulunduğu 32. ve 33. sayfalarda şu dipnota yer verilmiştir:] İhtilal zamânının yaklaştığı anlarda Mekke emîr-i sâbık Şerif Ali Paşa'nın yeğeni Şerif Abdullah ile yaptığım son mülâkâtta Emir Hüseyin isyân eder etmez azl edilir ve yerine Mısır'daki amcası Şerif Ali Paşa ta'yîn olunursa amcasının nâmına emâret makâmını vekâleten işgâl ederek hükûmetle birlikte Emir Hüseyin'e karşı savaşaacağını ve savaşın hükûmetin lehine ve Emir Hüseyin'in aleyhine neticeleneceğini kat'î te'mînâtla söylemiş ve bu vaz'iyet Ali Paşa'ya arz edilerek tasvîb edilmiş olduğu halde İstanbul'daki

Emir evlâdları bu akan kanların mes'ûlûdürler. Çünkü müsebbipleri onlardır. Hüseyin Paşa ve âilesi Halîfe-i Mu'azzam'ın ve bütün Osmanlı Milleti'nin ni'metleriyle mün'am ve Hükûmet-i Seniyye'nin paralarıyla zenginleştikleri halde ahdlerinde durmadılar. Son def'a verdikleri yeminlerinde yalan söylediler. Ve devlete karşı izhâr-ı husûmet (35) ve hıyânetle Müslümanlar arasında kıtâlin vukû'una sebebiyet vererek Pâdişâh'a isyâna cür'et ettiler. Bunlar – vellezîne yenkuzûne ahdallâhi min-bad'î mîsâkîhî ve yakta'ûne mâ-emerallâhu bihî en-yûsale ve yüfsidûne fî'l-arzi ülâ'ike hümu'l-hâsirûn. [*Onlar öyle (fasıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın ziyaret edilip hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır.*] kavî-i celîline ittibâ'an bu hareketlerinden dolayı tecziye edileceklerdir. Binâen aleyh mevki'-i emâretten azl ve iskât edilerek yerine taraf-ı Hükûmet-i Seniyye'den Şerîf Nâsır Paşa Mekke-i Mükerreme Emiri ta'yîn buyurulmuştur.¹⁷³ Ahâlî-i sâdika ve urbân-ı muğfeleye i'lân ederim ki bundan böyle sâbık Emir Hüseyin'in ve teâbi'inin iğfâlâtına kapılmasınlar. Asâkir-i Mansûre-i Şâhâne'ye tecâvüz ve Hükûmet-i Seniyye'ye ta'arruz etmesinler. Müslümanlar arasında kan dökülmesinden sakınsınlar. Çünkü bu harekât dünyâ menfa'atine âhiret sa'âdetine muzırdır. Hazret-i Allâh'ın gazab ve sahtına ducâr olurlar. Ahâlî ve urbânın bu mühim noktaya atf-ı enzâr etmelerini ve herkesin işiyle gücüyle huzûr-ı kalble meşgûl olmalarını isterim. Benimle görüşmek ve müdâvele-i efkârda bulunmak isteyen şerefen meşâlih-i urbân beni görebilirler.

Ey ahâlî! Size bir hakikat-ı bâhireyi izhâr ve beyân edeceğim: Sizce de mechûl değildir ki Hüseyin Paşa'nın Mısır'da birçok emlâk ve arâzisi olduğu gibi Mısır bankalarında külliyetli parası vardır. İşte İngilizlerin bunları Mısır'da müsâdere etmesi korkusuyla Hilâfet-i Uzmâ'ya bir seneden beri Mısır harekâtına cihad sûretiyle Mekke'den de iştirâk edilmesi hakkındaki talebine imtisâl etmemiştir. Mütenevvi' desîse ve hîlelerle mûmâna'at göstermiştir. Nihâyet bu maksadla taraf-ı Hükûmet-i Seniyye'den gönderilen esliha ve cephâneleri Hilâfet'in zıddına kullanmıştır. İşte sizin gözlerinizin önüne bir hakikat, hakikati görenler ibret alınız, vaz'ıyyeti iyi düşününüz! Zinhâr Hüseyin Paşa'nın şahsî menfa'ati te'mîn etmek iyice Hükûmet-i Seniyye ve Hilâfet-i İslâmiye'ye isyânla İngilizlerin himâyesine girmiş olduğuna şüphe etmeyiniz. Hamdolsun bu sene Cenâb-ı Hak ni'met ve bereketlerini bizlere ihsân etti. Bu ni'metler

¹⁷³ Şerîf Nâsır Paşa'nın ta'yîn edildiği i'lân edilmiştir. Bu tarz hareket çok yanlış idi. Çünkü Nâsır Paşa'nın Hicaz halkı ve kabâ'ili üzerinde hiçbir nüfûzu yok idi. Nitekim bu ta'yîn hiçbir kıylet ifade etmedi.

Cenâb-ı Hakk'ın lütf u inâyetiyle bize gelecek seneye kadar kifâyet eder. (36) Ey ahâlî ve Bâdiyeliler!

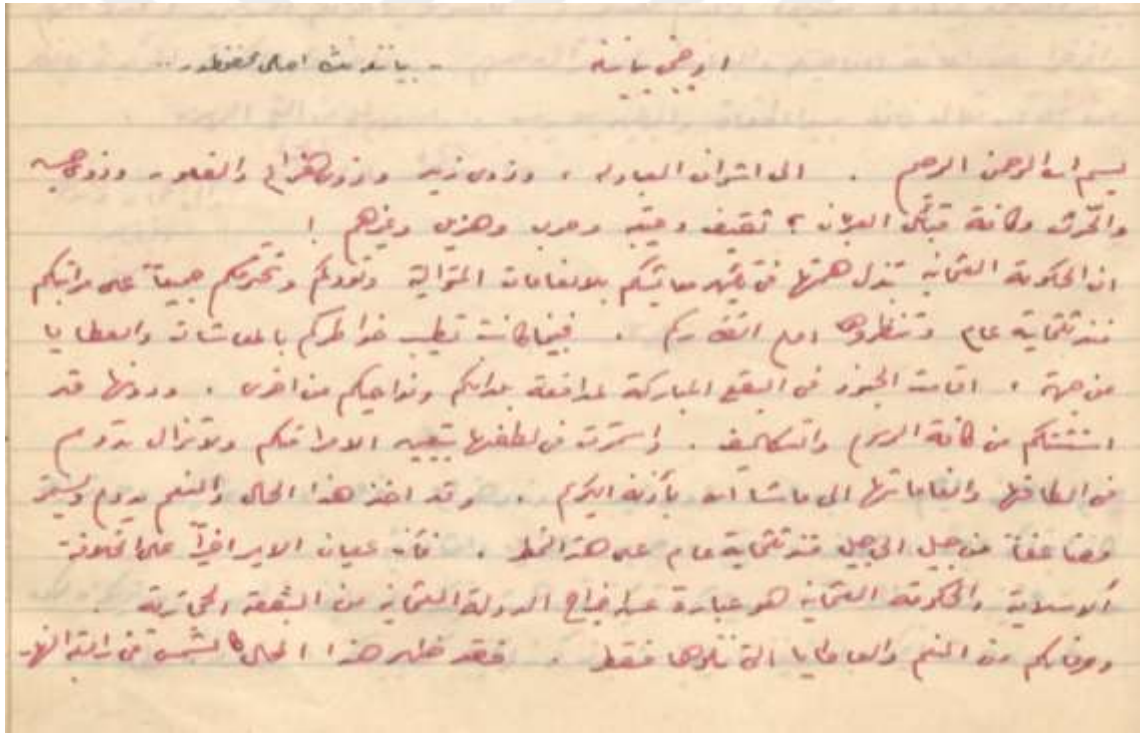
Sizleri Allâh'ın emirlerini yapmaya, Peygamber-i Zî-şân Efendimiz'in rızâsını almağa da've't ederim. – Utlubû ve etî'û'r-Resûle ve ülû'l-emri minküm – itâ'at etmeyenler dünyâ ve âhirette hüsrâdadırlar. Beytullâhi'l-harâm ve mukaddes yerlerde kıtâle sebebiyet verenlere uymayınız. Vatanınızda sâkin ve müstefîd olunuz. İtâ'at edenler emn ü emândadırlar. Ve's-selâmü alâ-meni't-tebe'a'l-hüdâ.

Fî 14 Şubat sene [1]334 – 1 Haziran sene [1]332

Hicaz Vâli ve Kumandanı Ferik Galib

ÜÇÜNCÜ BEYANNÂME "Beyannâmenin aslı mahfûzdur."

[Arapça metin 36 .ve 37. sayfalarda yer alıyor.]

- ٤٧ -

٣٩
 فأدب على نفسه ان يقاظكم لعدم الاشرار الى العبدان الا بمرؤاتكم . لأن الحكمة قوية
 وسكنت برون الملك المتق . وتقدر على اية قوة كبيرة مائة ضعف هذه القوة العسكرة
 المصروفة الى ضاحه غيره . وتبقى عواقب المصروف من التمر والعبدان وضمة يديه
 حيث انكم قد اغضتم بالخيانة وافرقتم نفاقكم والتبوه عليكم لكم ولطفه وحذيره .
 اخذ من المتق الجبار . وغا من هذا اليوم الاكبر . يوم لا ينفق ولا يوزن
 ومن خان الله فقد خان سعادته الدارين . فاعبه تعالى الفأ بان حبه باث
 لم يعنا له آخر حقيقة اصله وكان تعرفه بفتنة . واستمره بتأذنه . وسفك الدم
 بيه المايه بعدة شجرة وادام للشر . فاشركوا باعدكم المايه واثمة واصم
 وافرقت من اعانة العاصم والباغية والاشراك صمهم . وعماضه الحكمة الطريفة بانظر
 من قبل الله تعالى فانه بيد الفتاة والباغية بلديب . والاسلام من الق الرها .
 ١٥٤٤
 ١٥٤٤
 والى الحى . والى
 الزقلم
 فانه

(37) [Üçüncü Beyannâmenin] Tercümesi Bismillâhirrahmânirrahim

Abâdile, Zevî Zeyd, Zevî Huzâ', Ku'ur, Zevî Hüseyin ve Havs ile kâffe-i kabâilî urbân: Sakîf, Uteybe, Harb, Huzeyl ve emsâllerine:

Hükûmet-i Osmâniye'nin mütevâlî ni'metleriyle ma'îyetinizi te'mîne bezl-i himmet etmekte olduğunu ve sizleri derecelerimize göre sevmekte ve hürmet etmekte bulunduğunu üç yüz seneden beri gözlerinizle görüyorsunuz. Bir taraftan atâyâ ve ma'âşâtla (38) hatırlarınızı tatyîb etmekle beraber diğer taraftan memleketlerinizi muhâfaza ve müdâfa'a etmek için o mukaddes muhîtde askerler bulundurmaktadır. Bundan mâ'adâ sizleri kâffeten rüsûm ve tekâlîften istisnâ etmiştir. Ve bu lütufları

cümlesinde olarak sizlerden emirler ta'yîn etti. Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla bu ni'metler, bu âtıfetleri ilâ-mâşâallâh devâm ettirecektir. Bu ni'metler üç yüz seneden beri bu mukaddes muhitte devâm etmiştir. Emir Hüseyin'in Hilâfet-i İslâmiye ve Hükûmet-i Osmâniye'ye karşı vukû' bulan isyânı mahzâ Devlet-i Osmâniye'yi buk'a-i Hicâziye'den çıkarmak ve sizleri bu ni'metlerden mahrûm etmek içindir ki bu hakikat güneş gibi âşikârdır. Bunun için Emir'in isyânına iştirâk ve ona yardım etmemekle mükellef olduğunuzdan sizleri ikâz etmeyi kendime vecîbe addeylerim. Avn ü inâyet-i bârî ile hükûmet kavî ve muktedir. Pek yakında buraya bugünkü askerî kuvvetlerin yüz mislini gönderebilir. Sonra temerrüdlerinde ısrâr edenlerin âkıbeti vahîm olur. Siz hıyânetle igfâl ve tahvîf edildiğinizden sizi ikâz etmek bir vazîfe-i vicdâniyedir. Binâen aleyh müntakim cebbâr olan Allâh'tan hazer ediniz. Büyük günün dehşetinden korkunuz. Allâh'dan korkan dünya ve âhiret sa'âdetine mazhar olur.

Tekrar söylüyorum ki: Hüseyin Paşa son dakîkaya kadar bize bir şey ihsâs etmemiştir. Onun ansızın vâki' olan bu ta'arruzu, Müslümanlar arasında şiddetli bir adâvetle devamlı bir sûrette kan akmasına sebep olmuştur. Şu halde Müslaman kardaşlarınızla birleşiniz, ittihâd ediniz. Âsîlerle, bâğîlerle mu'âvenetten vaz' geçiniz. Onlara katılmayınız. Cenâb-ı Hakk tarafından nusretle mü'eyyed olan ve âsîlerle, bâğîlerle kahretmeye muktedir bulunan hükûmete zahîr olunuz. Ve's-selâm alâ-men ittebe'a'l-hüdâ.

15 Şa'bân sene [1]334 – 3 Haziran sene 1332

Hicaz Vâli ve Kumandanı Ferik Galib (39) Urbânın firârıyla netîcelenen ilk müsâdemeden sonra on beş gün en ufak bir hücûm ve ta'arruz vâki' olmadı. Güyâ ki o ilk ta'arruz bir rüyâdan ibâret imiş gibi nâhiyenin her tarafında bir sükûn hâsıl oldu. Herkes işiyle gücüyle meşgûl olurdu. Bu müddet zarfında fırka-i askeriyece teşkîl olunan istihbârât komisyonu tarafından elde edilebilen ma'lûmâta nazaran Şerîf Abdullah'ın kumandasındaki urbân firâr ederek ma'iiyyetinde yalnız kuvve-i râkibeden bir miktâr Akîl bedevîleri – bunların ma'âşî hükûmet tarafından veriliyordu. Vazîfeleri de Emir Şerîf Hüseyin'in emrinde Hicaz mevâzi'ini muhâfaza ve müdâfa'a etmek idi. – kaldığı ve Şerîf Abdullah'ın Tâife on altı sâ'at mesâfede kâ'in Seyl mevki'inde bulunduğu ve yeniden urbân toplamaya uğraştığı anlaşılıyordu, hakikat da bu merkezde idi. Çünkü Şerîf Abdullah'ın ilk ta'arruz için toplayabildiği urbânın kısm-ı küllîsi (Bukavm) ismindeki bir kabîleyi te'dîb edeceklerini zannediyorlardı. Halbuki asâkir-i Osmâniye ile muhârebe ettirildiklerini ve esnâ-yı müsâdemede epey mecrûh ve maktûl

verdiklerini görünce Şerîf'in darp ve terhîblerine rağmen kaçmışlardı. Hükûmet-i Osmâniye'nin idâresine geçtiği tarihten beri – Hicaz Vâli ve Kumandanı Vehip Paşa'nın zamân-ı idâresindeki Hedâ ve Yahit vak'aları müstesnâ olmak üzere – Osmanlı askerinin satvet ve şecâ'atini görmemiş olan urbân ve ahâlî asâkir-i Osmâniye'nin bu kahramanca müdâfa'ası üzerine satvet-i ve kudret-i hükûmetin derecesini anlamış ve Türk askerinin şecâ'at ve kahramanlığını medh ü senâ etmeye başlamıştı. Bu on beş gün zarfında cihet-i askerden en ufak bir hurûc veyâ ta'arruz hareketi yapılmadı! Nihâyet on altıncı günü sabahleyin sâ'at on ikide top mermileri şimâl cephesinden kışlanın içine düşmek ve bir iki sâ'at zarfında kışlanın dört cepheden bombarduman edilmeye başlandı. Mermilerin bazıları yedi buçukluk Osmanlı cebel toplarına âid olması ve zâten o vakte kadar Mekke ve Cidde'den resmî bir ma'lûmât alınamaması – çünkü iş bilir ve başarır bir müntehab câsus göndermek için hattâ icâb ederse yüz lira fedâkârlık gösterilemiyor. Beş on lira ile adam te'mînine çalışılıyordu! – hasebiyle bu mermilerin nereden ne sûretle elde edilmiş olduğu bir türlü kestirilemiyordu. (40) muhtelif rivâyetler deverân ediyordu. Kal'adan ve diğer mevki'lerden yedi buçukluk toplarla mukâbele edilerek topçularımızın ateşteki mahâret ve muhâreselerine bir bürhan olmak üzere, müte'arrızların şark cephesindeki bir topu atılan mermi namlusuna isâbet ettirmek sûretiyle tahrîb ve iskât edilmiştir. O gün âsîler dört yüz mermi attılar. Buna mukâbil cihet-i askeriyeden atılan mermiler cüz'î idi. Çünkü isyân başladığı zaman cihet-i askeriyede on beş günlük erzâk bir miktar cephâne bulunduğu söyleniyordu. Hattâ mevcûd askerinin bir kısmında adem-i mevcûdiyetten nâşî silahsız idi. Halbuki bugün Mekke-i Mükerrreme kulesinde Vâli ve Kumandan Miralay Vehib Bey'in zamânında te'mîn edilmiş külliyyetli miktarda esliha, cephâne ve yiyecek külliyyetli peksimet mevcûd idi. Âsîler tarafından kışlanın toplarla bombarduman edilmesi vehle-i ûlâda Tâif ahâlîsinden Emir Şerîf Hüseyin'in taraftarı olanlar da bir sevinç ve ümit uyandırdı ise de hükûmet kuvvetlerinin kahramanca müdâfa'a ve mukâbelesi ve bi'l-hassa bir topun tahrîb edilmesi hayali sukûtuna bâdî olmuştur. Çünkü bunlar topların bombardumanı üzerine hükûmet kuvvetlerinin teslim olacağını ümîd ediyorlardı. Ertesi gün yine bombarduman başladı. Gecesi mütevâlî hücûmlar yapıldı. Bu küçük toplarla bir iş görülemeyeceği anlaşılmış olmalıdır ki nihâyet on beşlik bir obüs topu getirildi. Bununla bombarduman yapıldı.

Topçularımızın nişancılığına bir delil olmak üzere yedi buçukluk toplarımızla bu topun nişangâhı tahrîb edildiğinden bu obüs topu da atılmaz oldu. Ber-mu'tâd küçük

toplarla endakte ve geceleri de hücumlara devâm edildi. Fakat hiçbir netîce elde edilemedi. Askerlerin erzâkı azalmaya başlaması ve yapılan araştırmalara rağmen kasabada erzâk bulunamaması dolayısıyla kışladaki deve ve esterler yedirilmeye başlandı. Halk kasaba içinde bir liraya bir kile – ikibuçuk okka – buğday müşkilâtla bulabiliyordu. Halkın fakîr olanları kedileri yemek mecbûriyetinde kalmış idi. Açlığın bu dereceye varması üzerine Mekkeli bazı vilâyet me'mûrları da dâhil olduğu halde memleketteki halkın (41) bakiyesinin de kasaba hâricine çıkmalarına hükûmetçe müsâ'ade edilmiştir. Kasabada zâbitân ve Türk me'mûrlarından mâ'adâ kimseler kalmadı. Gerçi cihet-i askeriye mühimmât için zâbitânın idâre-i ta'ayyüşlerini telmîn etmeğe çalışıyor idiyse de esâsen daha muhâsaraya düşmeden epey zaman evvel ma'âş alamamaktan dolayı sıkıntı ve zarûret içinde bulunan mülkî me'mûrlar çok perîşân bir hâle düşmüşlerdi. Tâifte ahvâl bu derece-i elîmeye gelmiş idi. Mekke'den bir haber alınamıyordu. Çünkü cüz'î bir para mukâbilinde gönderilen neccâblar avdet etmiyordu. İstihbârât komisyonunun alabildiği ma'lûmâta nazaran dört yüz kadar Mısır süvârîsinin bir miktar topçuları Medîne-i Münevvere'ye hareket ettikleri ve Medîne'den sevk edilen hükûmet kuvvetlerinin de Râbiğ nâhiyesine yaklaştığı anlaşılmıyordu. Fakat bu ma'lûmâta kayd-ı ihtiyatla bakılıyordu. Çünkü bu haberleri te'yîd edecek ne semî' ve de mevsûk husûsî ma'lûmât alınamıyordu.

Bir hafta atılmayan on beşlik top yeni baştan kerpiçten yapılmış ve kahraman Türk topçuları tarafından müdâfa'a edilmekte bulunmuş olan Salhor'da kal'ayı¹⁷⁴ dövmeğe ve tahrîbe başladı.

Üç gün zarfında kal'anın şimâl cephesi tamâmen dîğer cepheleri kısmen tahrîb edildi. Artık kal'adan toplanan mukâbele ve müdâfa'a etmek imkânı kalmadığından toplanan başka münâsib yerlerde kaldırılarak müdâfa'adan geri durulmuyordu. Ne yazık ki amansız açlık gittikçe şiddetleniyor üç buçuk ay dağlardaki siperlerinde kahramanca muhârebe ve müdâfa'a eden askerlerimizi besleyecek erzâk kalmamıştı. Ahvâlin bu radde-i elîmeye gelmesi ve Medîne-i Münevvere'den yâhûd Yemen ve Asir taraflarından askerî yardım kuvvetinin gelmek ümîtlерinin tamâmen inkıtâ'a uğramakla beraber askerin ancak bir günlük erzak ve cephânesi kalması ve bâ-husûs Mekke-i Mukerreme'deki kuvvetin teslîm edildiğine dâir Yüzbaşı Mümtaz Bey'in imzâsıyla gelen yazıdan anlaşılması üzerine Vâli ve Kumandan Galip Paşa, Şerîf Abdullah ile

¹⁷³ Bu kal'ada Sultan Abdülhamid Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ile, hürriyet babası Midhat Paşa'yı kementle boğdurmak sûretiyle şehit ettirmiştir.

[Ürdün kralıdır] teslîm olmak müzâkerelerine girişti. On gün devâm eden müzâkereden sonra – bütün me'mûrîn ve zâbitân'ın (42) ırz, mal ve canları ta'arruzdan masûn kalmak şartıyla – 9/10 Eylül sene [1]332 Cumartesi gecesi sa'at altıda nâhiye Şerîf Abdullah'a teslîm edildi. Sabahleyin kasabanın her tarafını aç ve çapulcu urbân kapladı. Kasabanın muhâfazasına Mısır süvârîleri me'mûr edilmiş idi. Teslîm şartlarına rağmen çapulculuk yağma-girlik baş gösterdi. Türklerin dükkânları evleri soyulmaya, vatansever me'mûr, tüccâr ve esnâflar bedevî hapisihânesine atılmaya başlandı. Teslîm gecesi Vâli Gâlib Paşa ile umûm ümerâ-yı askeriye ve mülkî ve zâbitân Şerîf Abdullah'ın karargâh ittihâz etmiş olduğu (Şibre) mevki'indeki emîr-i esbak Şerîf Ali Paşa'nın konağına götürülmüş kasabada hâmîsiz kalan me'mûrlarla, Türk yiğit ve esnâfları, zulmen haps edilmiş olmalarından kime ve nereye mürâca'at edileceğini bilemiyorlardı.

Düne kadar âşinâsı oldukları kasabanın âdetâ yabancı olmuştular. Ertesi günü askerî ümerâ ve zâbitân âileleri için deve ihtiyâcı tesbît edilmeye başlandığı halde kasabada me'mûrların tarz-ı hareketleri hakkında hiçbir makâmıdan tebligât vâki' olmuyordu. Yalnız bu husûsta jandarma alay kumandanı Kâimmakâm Halil Rifat Bey vâsıtasıyla tebligât yapılacağı işitilmiş ise de bunun da aslı çıkmadı. Eşrâf ve ahâlînin tahakküm ve mezâlimi gittikçe artıyor Türk me'mûrlarıyla tüccarları çok elîm anlar geçiriyorlardı.

İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'ne mensûb olanlar birer birer haps edilmekle beraber dükkânlar, evler yağma ediliyordu. Cihet-i askeriye âid esliha, cephâne ve sâirenin teslîm ve tesellüm mu'âmelesi ikmâl edildikten sonra, cuma günü Vâli ve Kumandan Galib Paşa bütün ümerâ ve zâbitân-ı askeriye ve mülkiye Şerîf Abdullah ile (oradan mütevâlîdir) birlikte Mekke'ye hareket ..... diğer Türk me'mûrlar, Tâif'in umûr-ı idâresini der-uhde eden bî-amân ve merhametsiz eşrâfın elinde kalmış idi. Şerîf Abdullah'ın aldığı esirlerle hareketinden iki gün sonra Mirlivâ Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın da ma'iyetindeki Mısır süvârîleriyle hareket etmesi üzerine, vatan severlikleri ve İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'ne bağlılıkları dolayısıyla Tâif'in bedevî hapisihânesinde tevkîf edilen nâmus-kâr me'mûr, tüccâr ve zâbitler – bunların arasında muharrir âciz de var idi – her on kişi bir grup hâlinde boyunlarında (43) lâle ve zincirlerle bağlı oldukları halde üç ay başlarında tâkat-fersâ taşlar taşıttırılmak, henüz tefessüh etmiş şühedâ-yı askeriye mezarlarından parça parça çıkartarak çuvallar içinde ve sırtlarında şehid-i hürriyet Midhat Paşa'nın Tâif'in sukûtuyla beraber yıktırılan

türbesinin yerinde hazırlanan büyük bir çukura nakl ettirilmek, sokak süprüntüleri temizlettirilmek, kasabanın dışında cihet-i askeriye'nin kazmış olduğu birçok hendek ve çukurları kapattırmak gibi vicdansız çalıştırmalarla ta'zîb edilmişlerdir. Sırf vatan severlikleriyle akîde-i siyâsiyeleri yüzünden tevkîf ve ta'zîb edilen ve hariçte kalan âileleriyle kendi ma'îşetlerini te'mîn etmek mecbûriyetinde bulunan bu vatan-perverlerin bu girdâb-ı felâket ve ıslahhânedan kurtulabilmeleri ancak lûtf ve inâyet-i ilâhiyeye kalmış idi.¹⁷⁵ Nihâyet ayrı olarak daha evvel İskenderiye'nin Seyyid Beşer Üserâ Karargâhı'na sevk edilen vatandaşlarının üserâ karargâhında Amerika konsolosluğuna vâki' olan mürâca'atları üzerine bu ecelhânedan kurtularak 'ndaki yurttaşlarına kavuşmak sûretiyle eşrâfın vicdân-ı insâniyeti sızlatan zulmünden uzaklaşmışlardır.

Tâif Hapishânesinde

Teslîmin beşinci Çarşamba günü 15 Eylül sene [1]332 ma'a-â'ile öğle yemeğini yemekte, cuma günü hareket edileceği söylenilen üserâ ile gidebilmek için ne gibi bir teşebbüste bulunmak, nereden bir miktar para te'mîn etmek kâbil olabileceğini müzâkare etmekte idik ki sokak kapısı çalındı. Kapıya giden kardeşim geldi. Şerîf Abdullah'ın beni çağırdığını te'essürle söyledi. (44) esâsen kalbimdeki hiss-i kable'l-vukû' kardeşimin yüzündeki hüzn ve elem emârelerine nazaran bu da'vetin benim için bir felâket olduğunu anladım. Giyindim beni isteyen görmek üzere sokak kapısını açtım. Gelen muhâfız Şerîf Abdullah'ın emriyle mahbûsiyetimi tebliğ etti. Bu felâket haberini yemekte beni bekleyen annemle zevceme, kardaşlarıma tesellî verici birkaç kelime söyleyerek kapıdan çıktığım zaman sekiz on Müslim muhâfız ile seyirci olarak bir insan kalabalığı gördüm. Bu topluluğun bana bakışları muhtelif idi: Kimisi müte'essir, kimisi mütebessim, kimisi de mütehayyir idi. Müte'essir olanlar mahallemizde beni tanıyanlar, mütebessim olanlar cehâletin kurbânı olmuş bedevîler, mütehayyir olanlar da teslim şartları hilâfına tevkîf edilmiş olmaklığımdan hayret edenlerdi. Sokak kapısı önünde beni almaya, seyre gelen bu muhtelif bakışlı insanları te'essür ve hayretle bakarak muhâfızlarımla birlikte esâsen mevkuuf bildiğim bedevî hapishânesine daha doğrusu ecnebîhâneye doğru yürümekle başladım. Birkaç dakîka sonra Mekke emirlerinin urbân ve memleket halkını istibdâd ve tahakkümleri altında bulundurmak için vücûda getirmiş oldukları ta'zîbgâhın kapısına geldim. Muhâfızlar hapishâne kapısındaki her birinin elinde birer mezâlîm topuzu bulunan cehennem

¹⁷⁴ Bu işkence-i hasmâne kitabın sonuna – Tâif Hapishânesinde – başlığıyla ayrıca yazılmıştır.

zebânîsi sipâhî kapucılara – teslîmin Abû Singit(?) – Abû Singit(?) bize teslîm diyerek savuştular. Ben de emre imtisâlen birinci râvî (?) ta'kîben ikinci kapıdan içeriye girdim. Vehleten şaşırdım. Çünkü ortasında bulunduğum (avluda) beş gün evvel bize sâ'ika-i cehl ve teşvîkle tüfenk atan, insafsızca saldıran bedevîden başka kimseyi göremiyordum. Bir tanıyan bulabilmek için etrâfıma bakınırken sağımda, solumda bodruma benzer kovuşlar görünce, güneşte kalmamak için hemen sağdaki koğuşa girdim. Burada bütün İttihatçı arkadaşları görünce müsterîh oldum. Ve ben de aralarında yerleştim. Bir müddet sonra hizmetçim yatağı getirdi. Arkasından kardeşim geldi. Tesellî vererek akşam istediklerimi hazırlamak üzere ayrıldı. Bu dakîkadan i'tibâren mes'ûd â'ile hayâtından uzaklaşmış âkıbeti meçhûl, korkunç bir girdâb felâketine düşmüş idim. Yemeğimi getirdi. Çünkü burada her ferd kendisini beslemekle mükellef idi. Ta'lîmâtım vech ile Şerîf Abdullah'a mürâca'at (45) etmek istemiş ise de muvaffak olamadığını söyleyerek gitti. İki gün sonra Şerîfe Gazze'nin – Şerîfe Gazze esbak Mekke Emîri Şerîf Abdülmuttalib âilesine mensûbdur.- Ser-kâtibi vatan seven Hasan Mûsâ Efendi aramızdan alınarak gûyâ Mekke'ye sevk edilirken yolda şehît edildi. Evi yağma olundu. Ertesi günü alaturka sâ'at iki de yüzlerinden nuhûset ve mel'anet alâmetleri akmakta olan iki şahıs meşhûr hapishâneye geldiler. Elllerinde tomar hâlindeki ipleri avlunun ortasına attılar. Bunlardan birisi cebinden çıkardığı kağıda aynı zamanda bizlere gayz ve nefretle bakmağa başladı. Bir iki dakîka müşâvereden sonra isimler okunmaya, isimleri okunanlar sıralanmaya başladı. Nihâyet (veledü'n-Necâti) Necâti-zâde hitâbıyla bende sıraya girdim. İpler ilmiklendi. Her on kişimiz boyunlarımızdan iplere takılarak dört sıra teşkîl ettikten sonra hapishânedan çıkarıldık. Hapishâne kapısının önü kalabalıktı. Altı silahlı muhâfız arasında yürümeye başladım. Mezbahaya götürülen koyun sürüleri gibi nereye sevk edileceğimiz bilememekte ve ellerinde mahkûm kaldığımız bu zâlim cehelenin ne kadar insafsız olduklarını pek iyi bilmekte olduğumuzdan artık hayâtımızdan ümidimizi keserek mütevekkilâne yolumuza devâm ediyorduk. Kal'a ile askerî kışla arasında yığınlar hâlindeki taşların ortasında durdurularak bu taşları taşıyacağımızı ihtâr ettiler. Bunun üzerine orada bulunanlar hemen başlarımıza taşları koymağa ve sopa ile yürütmeye başladılar. Taşlar oldukça ağır olduğundan ve müddet-i hayâtımızda böyle bir iş yapmadığımızdan aheste yürümek istiyorduk. Fakat ne çare ki bizi sevk edenler merhametsizce sopa ile darb ve tehdîd ederek bizi acele yürütüyordu. Öğle vakti bir sâ'atistirâhattan sonra o gün akşama kadar çalıştırıldık. İşten ta'tîl edileceğimiz zaman Emir Şerîf Hüseyin'in; [isyân müsâdemeleri ânında içindeki bedevîler tarafından atılan kurşunlarla askerlerimiz

yaralandığından top endahî sûretiyle yanan konaklarından] askerî arabalarla taşınan bu taşları (46) eski yerine taşıyacağımızı söyleyerek yapacağımız işi anlattılar. Bu sûretle her gün işimize devam ediyorduk. Birkaç gün sonra teslim şartlarını hükûmet nâmına imzâ eden Binbaşı Süleyman Bey'le Mekke Harem-i Şerîf Muhâsebecisi'ni de getirdiler. Hep birlikte bu işte bir aydan fazla çalıştıktan sonra, bu taş işinin kaldırıldığını hapishâne muhâfızı Abû Singit(?) tebliğ etti. Bu sırada aramızdan birkaç tüccar arkadaşı aldılar, Mekke'ye gönderdiler. İşten kurtulduğumuzun on beşinci günü akşamı hapishâne me'mûrumuz Abû Singit(?) bu temiz kalpli, kara yüzlü insan sabah bir işte çalışacağımızı fakat işin ne olduğunu bilmediğini söyledi. Bize karşı dâimâ şefkatli ve hürmetkâr davranan bu nezîh ruhlu insanın tarz-ı ifâdesinden sabahın bizim için bir yevm-i meş'ûm olacağını hissettik. Geceyi düşünce ve halecânla geçirdik. Sabahleyin ber-mu'tâd her on kişimiz bir arada olmak üzere – taş işine başladıktan üç gün sonra boyunlarımızdaki iplerin yerine lale ve zincir takmışlardı. – Zincirlerle laleleri boyunlarımıza takarak hapishânedan ayrıldık. Fakat nereye gidiyorduk, yapacağımız iş ne idi bilemiyorduk. Kasabanın dışına çıkacağımız sırada şühedâ-yı askeriye için kabristan ittihâz kılınan eski mezarlığa doğru tebdîl-i istikâmet ederek kabristanın içinde durdurulduk. Burada bizim için yapılacak her hangi bir iş olmadığından bizleri burada hayatımıza hâtime vererek gömdüreceklerine hükm ettik. Beş dakîka sonra elinde topuzu bulunan sipâhî bir muhâfız geldi. Emir Hüseyin'in emriyle mezarlıktaki bütün şühedâ-yı askeriye mezarlarından çıkararak şehîd-i hürriyet Midhat Paşa hâk ile yeksân edilen türbesinin yerinde ihzâr olunan çukura çuvallar içinde sırtlarımızda nakl edeceğimizi söyledi. Nâçâr! Müsebbiblerini Allâh'ın, insâniyetin, târihin ebediyyen mu'âheze edeceği muhakkak olan bu iğrenç işe başlamak üzere gruplara ayrıldık. Vazîfe-i mukaddese-i askeriyesi uğrunda sonuna kadar muhârebe ederek şehîd olan kahraman Türk şehitlerini (47) istirahatgâh-ı ebedîlerinden çıkarmaya başladık. Bizim grubun kazmakta olduğu kabri, kazmak sırası bana gelmiş idi. Yavaş yavaş kazmaya toprakları atmaya başladım. Birkaç kürerek toprakları attıktan sonra ayaklarımın altında bir yumuşaklık hissetmeye başladım. Anladım ki kahraman şehîdin hamiyetli sînesine basmış idim. Artık bu kıymetli vücûdu bîzâr etmemek için parmaklarımın ucuna basıyordum. Bir iki kürerek daha toprak attıktan sonra bir de ne göreyim sağ şakağında bir nişana celâdet ve şehâdet olmak üzere kurşun yarasıyla müzeyyen vekarlı heybetli bir çehre bana kahramanlık ve ma'sûmiyetle karışık nazarlarıyla bakıyor. Âdetâ bana - ebedî istirahatgâhımdan niçin kaldırıyorsun? Bilmiyor musun ki ben kudsî ödevimi yaparak bu yüksek mertebeyi kazandım. Tanrımın dergâh-ı ulûhiyyetine kavuştum.

Fakat bilirim sen aziz yurttaşım beni bir zaman bî-zâr etmezsin. Seni buraya gönderen bu işi yaptıran kuvveti ben bilirim – diyordu. Henüz bıyıkları dökülmeye etleri tefessüh etmeye başlamış olan bu nüsha-i kübrâ-yı celâdet vücûdu parçalayarak, çıkararak tekrimli yere koyduk.

Bu sırada baykuş gibi bir ses! – harricu'l-Alman ve inkalûhu inde nebiyyü't-Türk - Alman'ı çıkarınız Türklerin peygamberinin yanına götürünüz – diyordu. Boyunlarımızdan zincirlerle bağlı olduğumuzdan nâcâr bu kara kalpli hayduda gadûbâne nazarla bakmakla iktifâ ettik. Öğleye kadar ve öğleden sonra hemen akşama kadar çıkarabildiğimiz şühedânın vücûtlarını parçalara ayırarak çuvallar içinde sırtlarımızda şehit Midhat Paşa'nın kasaba hâricinde Hazret-i Abdullah ibn-i Abbas'ın Câmi'i'nin yakınındaki türbesinin yerinde hazırlanmış olan büyük çukura koyduk. Böylece bir hafta zarfında 185 kişiye bâliğ olan zâbit ve askerlerin cesetlerini parça parça taşıdık. Sekizinci günü o civardaki süprüntüleri kasabanın suru hâricine kaldırmaklığımızı emr ettiler. Bir hafta da bununla uğraştık. Arkadan cihet-i askeriyenin kasaba hâricinde lüzûm-ı askerîye binâen kazmış oldukları hendekleri kapamaklığımız tebliğ edildi. Bu işe başladık. (48) On gün sonra hapishânedeki Türk me'mûr, tüccar ve zâbit şifâhen soruldu. Üç gün sonra da isimlerimiz resmî bir me'mûr tarafından tespit edildi. Bir hafta sonra gece yatsı vakti hapishâne muhâfızı Abû Singit(?), sabahleyin Mekke-i Mükerreme'ye sevk edileceğimizi müjdeledi. Bu müjde bizi hem sevindiriyor hem de endîşe veriyordu. Çünkü Abû Singit(?) hîn-i tebliğde yüzünde hiçbir neş'e ifâdesi olmadığı gibi bizimle birlikte mevkûf iken iki gün evvel ellerinde tahtadan kelepçeler olduğu halde Mekke'ye sevk edilen iki felâket-zede arkadaşımızın senelerden beri nice mezâlîme sahne olan emâret sarayının altındaki rutûbet-dâr işkence yuvası bodruma atıldıkları söyleniyordu. Sabaha kadar kah kurtulacağımız ümîdiyle kah Mekke'de yeniden hapis edileceğimiz endîşesiyle muntazam bir uyku uyuyamadık, sabah oldu, yolculuk hazırlığına başladık. Yaya olarak Mekke'ye sevk edileceğimizi söylediler. Mekke'ye kadar yaya gidemeyeceğimizden birer merkep te'mîn etmekliğimize müsâ'ade edilmesini ricâ ettik. Nihâyet ricâmız kabûl edilerek öğle vakti muhâfizlarımızla yola çıktık.

Sâ'at sekizde Heda (?) köyüne geldik. İki sâ'at istirâhattan sonra (Cebel-i Kera'yı) inmeğe başladık. Akşam üzeri bu dağın eteğindeki (Kur) mevki'inde konakladık. Uyku zamânı gelince kaçmamaklığımızı te'mîn için beraberimizde getirmiş olduğumuz lale ve zincirleri boyunlarımıza takacaklarını muhâfizlarımız söylediler. Biz

de kaçacak kuvvet ve derman olmadığından serbest yatmaklığımıza müsâ'ade etmelerini ricâ ettik. Aramızda bir miktâr topladığımız bahşîş parasını vererek bu bâdireyi atlattık. Sabahleyin yola çıktık. Sâ'at yedide "Şedad" mevki'ine muvâsalatla bir müddet istirâhatten sonra yolumuza devam ederek gece "Arafat'a" geldik. Uyku zamânı gelince para almak maksadıyla muhâfızlarımız yine lale zincir bahsini açtılar. Bir miktar para ile işi yine hallettik. Ale's-sabâh hareketle kuşluk zamânı (Mina'ya) geldik. Bir mola verdikten (49) sonra Melik Hazretleri'nin ikâmet ettikleri şehir olduğu için Mekke'ye hayvanlarla gitmekliğimiz kâbil olmadığından yaya yürümekliğimizi söylediler. Bu sûretle yolumuza devamlı bir buçuk sâ'at sonra "emâret dâiresinin" önüne geldik. Bu dakîkada biz âdetâ sırat köprüsünü geçiyorduk. Çünkü tebliğ edilecek emir bizi ya kurtaracak yâhûd yeniden bir girdâb-ı felâkete atacaktı. On dakîka sonra polis merkezine götürölmekliğimiz tebliğ edildi. On beş dakîka sonra Polis Müdüriyeti'ne teslîm edildik. Kapatıldığımız odanın kapısına bir nöbetçi dikildi. Bir arzûmuz var ise yapılacağını söylediler. Çay ve sâir ısmarladık, kahvaltımızı yaptık. Öğleye yakın polis müdürünün makâmına – İbrahim Remel nâmında poğaçacı câhil bir adamdır, kendisini çok yakından tanıyorduk. – götüröldük. Gûyâ bizleri tanıımıyormuş gibi ayrı ayrı isimlerimizi sordu. Arkadaşlarımızdan iki kişinin bileklerindeki kelepçeleri çıkarttırdı. Odasının yanındaki dâirede isimlerimiz kayd edildikten sonra akşam üzeri Cidde'ye sevk edileceğimizi söyledi. Bu mu'âmeleden sonra her birimize birer okka peksimet verildi. Akşam namazından sonra her ikimiz bir deveye bindirildik. Polislerin muhâfazası altında hareket ederek sâ'at bir buçukta Cerul Mahallesi'ndeki askerî kışanin yanındaki kahvelere geldik. Beraberimizdeki polisler bizi karanlıkta kendisini pek de tanıyamadığımız bir me'mûra teslîm ettiler. Birkaç dakîka sonra Arapça (Çocuklar size teslîm ediliyor. Hangisi en ufak bir harekette bulunursa derhal kurşunla vurunuz!- emrini verdi. Sesinden Şerîf Abdurrahim olduğunu anladığımız bu şahsın verdiği emrin pek gaddarâne olması muhâfızlarımızın çok haşin ve câhil bulunması dolayısıyla Hazret-i Peygamber Efendimiz'in – men arafe lisâne kavmin emine min-mekrihim¹⁷⁶] – hadîs-i şerîfine ittibâ'an yalnız Arapça konuşmayı aramızda kararlaştırdık. Bir müddet sükûtle geçtikten sonra Arapça konuşmaya başlayınca muhâfızlarımız bizimle konuşmaya, dertleşmeye âdetleri vechile cigara istemeye başladılar. (50) Derdimizi anlattıkça mütehayyir, müte'essir oluyorlardı. Aldıkları emir mücebince fenâlık yapmak şöyle dursun karakoldan karakola teslîm tesellüm

¹⁷⁵ Bir kavmin dilini bilen onların mekr, hîle ve fenâlıklarından masûn kalır.

yaparlarken bize hüsn-i mu'âmele yapmalarını tavsiye ediyorlardı. Bu sûretle hiçbir fenâ mu'âmeleye ma'rûz kalmadan Cidde'ye vâsıl olduk. Burada üserâyâ tahsîs edilen binâda dîğer esirlerle elli dört gün kaldıktan sonra (Düftek) ismindeki bir İngiliz vapuruyla Süveys'e sevk edildik. Artık bu dakîkadan i'tibâren Hicaz'dan ayrılarak İngilizlerin esiri olmuş idik.

Meşrûtiyetin i'lânından sonra Osmanlı Hükûmeti Hicaz'da neler yapmak istedi neden yapamadı!

Emir Şerîf Hüseyin Hicaz'da krallığı i'lân ettikten sonra Mekke'de intişâra başlayan (el-Kible) gazetesi Osmanlı idâresi zamânında Mekke'de hiçbir şey yapılmadığı gibi Mekke-i Mükerrreme ahâlîsine asırlarca hiçbir fâ'ideleri dokunmadığını yazıyordu. Bunun için bu husûsta birkaç satır yazmayı yerinde buldum:

1- Meşrûtiyetin i'lânından sonra Osmanlı Hükûmeti Mekke-i Mükerrreme ile Medîne-i Münevvere ve Cidde ile Mekke-i Mükerrreme aralarında bir memleketin refâh ve umrânını sağlayan şimendöferler yaptırmasını kararlaştırarak bu tasavvurât-ı umrân-perverânesini kuvveden fi'le çıkarmak gâyesiyle kendisinden şevk ve nâmûs üzerine söz alarak, Şerîf Hüseyin Mekke-i Mükerrreme'ye emir göndermiş idi. Fakat ne yazık ki Emir Şerîf Hüseyin nâmûs ve şerefiyle söz verdiği halde sırf âtîdeki isyân teşebbüsüne muvaffak olmak için şimendöfer yapıldığı takdîrde urbânın menfa'atları haleldâr olarak isyâna teşebbüs edeceğinden bahisle birtakım vâhî (51) ma'zeret mütâla'alar dermeyânıyla hükûmetin bu teşebbüsât-ı umrân-perverânesine mâni' olmuştur.

2- Osmanlı Hükûmeti lüzûmlu köylerle beraber Mekke, Cidde ve Tâifte birer ilkokul açtırarak tedrîsâtı tefîş etmek üzere Mekkelilerden müfettişler ta'yîn ettiği halde Emir Şerîf Hüseyin – Türkler sizi okutturup asker yapacaktır – telkînât-ı kâzibesıyla câhil halkın çocuklarını mektebe devâm ettirmemek sûretiyle bu mekteplerin kapanmasına sebep olmuştur.

3- Memleketin hayâtıyla alâkadar olduğu ve mecrâları tarz-ı kadîm üzere yapılmış bulunduğu için sık sık bozularak bir çok masraf ihtiyârına sebep veren (Zeyde suyunun) mecrâlarını daha fennî ve sağlam bir tarzda yaptırmak ve bu sûretle Mekke-i Mükerrreme'nin ikide birde bâ-husûs hac zamanlarında ma'rûz kaldığı su sıkıntısını izâle etmek maksadıyla İstanbul'dan sûret-i mahsûsada gönderilen bir su mühendisine projeleri yaptırıldığı halde Şerîf Hüseyin gayr-ı ma'kûl mutâlebeler serdiyle mümâna'at etmiştir.

4- Mekke-i Mükەرreme'nin fitraten zekî yaratılmış olan evlâtlarını san'at sâhasında yetiştirmek gâyesiyle vâli Türk Şâ'iri Emin Bey tarafından bin beş yüz liraya sanâyi' mektebine elverişli bir binâ mübâya'a edilmiş iken yine Emir Hüseyin mensûbîni vâsıtasıyla – mektebi bitirince asker olacaksınız! – şâyi'alarıyla evlâd-ı memleketi bu ni'metten mahrûm bırakmıştır.

5- Postaların Mekke'den Cidde'ye ve Cidde'den Medîne'ye otomobillerle nakli esbâbının te'minine Vâli Vehib Bey tarafından teşebbüs edilmiş ise de Şerîf Hüseyin, urbânın bundan mutazarrır olarak isyân edecekleri mütâla'asıyla mâni' olmuştur.

6- Mekke-i Mükەرreme ile Cidde ve Medîne-i Münevvere aralarında telsiz telgraflar vücûda getirilmek için teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmuş ve telsiz cihâz ve malzemeleri Medîne-i Münevvere'ye getirilmiş ise de buna da birtakım sebepler göstererek mümâna'at etmiştir. (52)

7- Hak ve adâlet tecellisi maksadıyla Osmanlı hükûmetince Cidde'de vücûda getirilmiş olan adliye teşkilâtı gibi Mekke-i Mükەرreme'de de adlî teşkilâtının yapılmasına teşebbüs edilmiş ise de birtakım vâhî fikir ve mütâla'alarla mâni' olmuştur.

8- Medîne-i Münevvere'de olduğu gibi Harem-i Şerîf Mekke'nin de elektrikle tenvîrine Vâli Vehib Paşa tarafından teşebbüs edilmiş ise de Harem-i Şerîf'in kudsîyetine münâfi olduğu mütâla'asıyla engel olmuştur.

9- Şehrin bi'l-hâssa hac zamânında dünyânın her tarafından gelen birkaç yüz bin Müslüman'ın – çünkü bi'l-hâssa yaz mevsimlerinde kolera hastalığı zuhûr eder. – hayat ve sıhhatlerinin muhâfazası için otuz bin lira sarfıyla Avrupa'dan celb edilen ve Hicaz Sıhhiye İdâresi'ne gönderilen hastahâne barakalarının kurulması için – istimlâk sûretiyle olsun – şehrin hâricinde bir miktar arâzî verdirmeyerek nihâyet Mekke'ye âid barakaların şehrin dâhilindeki topçu kışlasının geniş avlusunda kurulmasına sebep verdiği gibi Cidde'de kasaba hâricinde kurulan barakalara urbânı teşvîk ederek silahla tahrîb ettirmekten geri kalmamıştır.

10- Mekke-i Mükەرreme ahâlîsinin muhârebe dolayısıyla dûçer olduğu ma'îşet darlığını tehvîn ve izâle edebilmek için hükûmetçe İstanbul'dan gönderilmesi kararlaştırılan altmış bin lira ile kırk bin okka buğdayı yollarda urbana talan ettirmek sûretiyle halkı bu yardımdan mahrûm bırakmıştır.

11- Hülâsa; asırlarca Mekke-i Mükەرreme ahâlîsini bütün teklîf-i emîriyeden mu'âf tutan; askerlikle ilgilendirmeyen, zâtı ma'âşlar tahsîs eden ayrıca her sene Şam

mahmiliyle ve surre emîni ile binlerce lira ihsanlar gönderen Osmanlı Hükûmeti'nce bi'l-hâssa Meşrûtiyet'in i'lânından sonra Hicaz'da ne gibi bir icraât ve teşebbüsât terakkî-perverânede bulunulmuş ise Emir Şerîf Hüseyin bütün mevcûdiyetiyle mâni' olmaktan geri durmamış ve nihâyet Cihan Harbi'nde meşhûr İngiliz câsûs Lavrens'in delâletiyle İngilizlerle akd etmiş olduğu i'tilâfnâme gereğince [1]332 senesi Mayıs'ında isyân ederek milyonlarca Müslüman'ın kiblegâhı olan Mekke-i Mükەرreme'de kardeş Müslüman kanının akmasına bâdî olmuştur.

(53) Esbak Mekke-i Mükەرreme Emiri Şerîf Avnürrefik Paşa ve Emir Şerîf Hüseyin Paşa hem-çağı olanların anlattıklarına göre esbak Mekke Emîri Şerîf Avnürrefik Paşa zamân-ı emâretinde, o zaman Şerîf Hüseyin Bey olan Şerîf Emir Hüseyin'i dâimâ tarassud altında bulundururmuş. Çünkü ahvâl ve harekâtını şerâfet ve hükûmet-i metbû'asına muhâlasatıyla mütenâsib görmüyormuş. Nihâyet Şerîf Hüseyin'in bu ahvâl ve hissiyâtı bir kat daha dikkat-ı nazarı çekecek dereceye gelmesi üzerine Mekke'de devâm-ı ikâmetini mahzûrlu görerek – Nitekim emâret zamânındaki isyânıyla tezâhür etmiştir – Hicaz Vâli ve Kumandanı Müşîr Ahmed Râtib Paşa ile anlaşarak İstanbul'a sevk etmiş ve belki dokuz sene devam eden emirliğinde Mekke'ye gelmesine müsâ'ade etmemiştir. Hicaz Vâli ve Kumandanı Müşîr Ahmed Ratib Paşa da Emir Şerîf Avnürrefik Paşa'nın vefâtından sonra aynı siyâseti ta'kîb etmekle beraber Şerîf Avnürrefik Paşa'nın amuca-zâdesi Şerîf Ali Paşa'yı – el-yevm Mısır'da ikâmet etmektedir – Mekke Emîrliği'ne ta'yîn ettirmek sûretiyle hakîkaten ma'kûl ve musîb bir harekette bulunarak Şerîf Hüseyin'in Meşrûtiyet'in i'lânıyla Müşîr Kazım Paşa'nın Hicaz Vâliliği'yle Mekke-i Mükەرreme'ye gelişine kadar İstanbul'dan Hicaz'a gelmesine meydan vermemiştir. Fakat ne yazık ki mukadderât bu iki dûr-bin recûl-i hükûmetin bu tedbîr ve mümâna'atlarına rağmen Mekke-i Mükەرreme'yi de düşman ayaklarıyla çiğnetmek, İslâmiyet'in menba'-ı intişârı olan bu mübârek muhîti kardeş İslam kanlarıyla boyatarak Müslümanlığın birliğini doğduğu yerde parçalamak için Mekke Emâreti idâresini nihâyet Şerîf Hüseyin'e bahşetmiş o da zaman-ı şebâbetten beri tasavvur ettiği Büyük Arap İmparatorluğu isyân hareketini Cihan Harbi'nde kuvveden fi'le çıkararak üç yüz seneden beri kemâl-i safvet ve hamiyyetle bir arada yaşayan büyük iki Müslüman din kardeşini birbirine öldürtmek mes'ûliyet-i târihiyesini yüklenmekten çekinmemiştir.

Son

SONUÇ

Şerif Hüseyin 1852 yılında İstanbul'da doğdu, eğitimini Mekke'de tamamladı. II. Abdülhamid döneminde, 1891 yılında ailesi ile birlikte İstanbul'a getirilerek on yedi yıl burada kaldı. 1908 yılında vezir rütbesiyle Şûrâ-yı Devlet üyesi iken, Mekke emiri olarak tayin edildi. Osmanlı Devleti'nin bir memuru olarak Mekke emirinden beklenen görevler, hacıların güvenliğini sağlamak, bedevilerin isyanlarını önlemek idi. Ancak Şerif Hüseyin Hicaz'a gider gitmez yetki alanını artırmaya, bölgedeki yerel güçleri sindirmeye ve bedevi kabileleri kendi etrafında toplamak için çalışmaya başladı. Bu faaliyetlerini yürütürken önündeki en büyük engel, merkezi hükümet tarafından gönderilen Hicaz Vali ve Kumandanları oldu. Mekke emiri olduğu sekiz yıl boyunca, bölgede nüfuz kurmasını engelleyecek Vali ve Kumandanları, merkezi hükümete şikayet etmek suretiyle Hicaz'dan uzaklaştırdı. Bir yandan da "Arap Krallığı" hayalini gerçekleştirecek zemini yaratmaya çalışırken, oğullarının da stratejik konumlarda yer almasını sağlayarak isyanın olgunlaşacağı zamanı bekledi.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, savaşın olumsuz bir gidişat izlemesi, Şerif Hüseyin'in istediği kaos ortamına önemli bir katkı sağladı. Bu durum İngilizler açısından da önemli bir fırsat idi. Şerif Hüseyin'in Arap topraklarında isyan etme planları ile İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin savaş dışında kalması ve Ortadoğu'daki varlığının sona ermesi planları birbiri ile çıkar bağı içerisindeydi. Bu çerçevede İngilizler ile yapılan ilk görüşme 1914 yılında Kahire'de, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Mekke mebusu olarak yer alan, Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah ile İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener arasında gerçekleşti. Tam olarak bir anlaşmanın sağlanamadığı bu görüşmeleri, Aralık 1914'te Lord Kitchener'in yerine gelen Henry Mac Mahon ile Şerif Hüseyin arasında yapılan mektuplaşmalar takip etti. Bu mektuplaşmalar sonucunda İngiltere, Arapların yapacağı isyan hareketine her türlü yardımı sağlayacağını belirtti. Şerif Hüseyin Arap milliyetçilerini kendi etrafında toplamak için ise oğlu Faysal'ı Şam'a gönderdi ve bu yönde çalışmalar yapmasını sağladı. Şerif Hüseyin tüm bu destek arayışları sırasında devlete bağlılığını belirterek, Cemal Paşa'nın komutanlığındaki 4.Ordu'ya destek hazırlıklarında bulunduğu görünümünü verdi.

Şerif Hüseyin isyan hareketinin hazırlıklarının tamamlandığını düşündüğü 10 Haziran 1916 tarihinde Mekke’de isyanı başlattı. Arap birliklerinin tren yollarını ve telgraf hatlarını tahrip etmesini sağlayarak, Osmanlı kuvvetlerinin isyanı durdurmasını engellemeyi başardı. Arap birlikleri, Cidde, Taif ve Medine’de de Osmanlı kuvvetlerine karşı saldırıya geçti. Taif ve Cidde Arap birliklerinin eline geçerken, Medine’de Fahrettin Paşa’nın komutanlığındaki Türk askerlerinin direnişi ile karşılaşp geri çekilmek durumunda kaldı.

Birinci Dünya Savaşı’nın devam etmesi, Osmanlı Devleti’nin birden çok cephede savaş halinde olması, Arapların tren yolları ve telgraf hatlarını tahrip etmesi, Şerif Hüseyin isyanının başarıya ulaşmasında büyük etken oldu. Savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin bir memuru konumunda olan Şerif Hüseyin bir yandan Osmanlı’dan ekonomik, askeri destek talep etmeye ve gönderilen para ve askeri teçhizatla isyanı örgütlemeye devam etti diğer yandan İngilizlerle ile anlaşp devlete karşı bağımsızlık savaşı vererek, devletin Arap topraklarındaki ordusunu zayıflattı ve Osmanlı kuvvetlerinin Arap topraklarından çıkarılmasına neden olan sürecin hızlanmasına yol açtı. Savaşın bittiği 1918 senesinde Osmanlı kuvvetleri Suriye’den çıkarıldığında, Arap topraklarında üç yüzyıldan fazla süren Osmanlı hakimiyeti sona erdi.

Bu çalışmanın çerçevesini belirleyen Tefik Özmert bu sürecin olgunlaşmasında çoğunlukla Hicaz Vali ve Kumandanı Galip Paşa idaresini suçlu görmüştür. Ona göre, Galip Paşa’nın, Vehib Bey gibi güçlü bir idare ile Emir’i denetim altında tutmaması, çevresindeki memurların uyarılarına karşı kayıtsız kalması ve Türklerin aleyhinde açıktan açığa girişilen faaliyetlere karşı hiç bir tedbir almaması, Şerif Hüseyin’in pervasızca Arap Krallığı emellerini gerçekleştirmesini sağlayacak zemini oluşturmuştur.

EKLER

تا به سوره حمد - افسوس

[illegible]

سایر حق و لایق حکم بر نفی سوره در

۱۰۸

۱۸۸۸

4127

[illegible]

KAYNAKÇA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, BEO. 3448 / 258542

BOA, BEO. 4348 / 326026

BOA, BEO. 4425 / 331843

BOA, BEO. 4425 / 331843

BOA, BEO. 4429/332169

BOA, İ.MMS. 195/39

BOA, DH.EUM 4.Şb. 7/39

BOA, DH.EUM 4.Şb. 2/55

BOA, HR.SYS 2097/19

BOA, DH/ŞFR 524/105

BOA, DH.KMS 41/4

2. KİTAP, MAKALE ve TEZLER

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Allawi, Ali A., *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988.

Altunışık, Meliha Benli, Arap Ayaklanmaları: Dönüşümü Etkileyen Faktörler, *Mülkiye Dergisi*, c.35, sayı.. 272., Ankara 2011.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

Arthur, Sir George, *Savaş Lordu Kitchener*, Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, Çeviren: Miralay

Atalar, Münir, “Emir-i Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul 1995.

Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012.

Avşar, Servet, I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti, *Askeri Tarih Bülteni*, c.3, s.2, Ankara 2002.

_____. I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’nde Arap Aşiretlerini Kazanmaya Yönelik Propaganda Faaliyetleri, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı. 1, Ankara 2003.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C.I, K.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Beyoğlu, Süleyman, *Medine Müdafaası ve Fahrettin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Bilgenoğlu, Ali, II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

Bostancı, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hakimiyet Mücadelesi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c.7, sayı:14, Yaz, Ankara 2014.

Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28, Ankara 2003.

_____. ”Medine 1. Bölüm” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28, Ankara 2003.

Boztemur, Recep, Arap İsyanı, 1916-1918, *Mülkiye Dergisi*, c.35, sayı.. 272., Ankara 2011.

Canatan, Yaşar, 20.yüzyıl Başlarında Suriye, Lübnan ve Suudi Arabistan Bölgelerinde Türk Aleyhtarı Batı Politikası, *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.112, İstanbul 1998.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Cleveland, L. William, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agoro Kitaplığı İstanbul 2008.

Çavuş, Remzi, *Galip Paşa (Pasiner)'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1868-1939)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2015.

_____ *Hain Kim Bir İsyanın Perde Arkası*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013.

Çiçek, M.Talha, *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, , Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007.

Doğru, Deniz, “I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin’in Siyasi Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 2, Afyon 2001.

Ecer, A. Vehbi, “Tarih Boyunca Mekke’nin Yönetimi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı.3, Kayseri 1999.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

_____ *Çölde Son Türk Destanları Suriye Hatıraları II*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Erkal, Şükrü, “I.Dünya Savaşı’nda Hicaz Cephesi ve Hicaz Ayaklanması”, *Askeri Tarih Bülteni*, yıl 8., sayı 15., Ankara 1983.

Emecen, Feridun, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, Zaman Yayınları, İstanbul 1999.

Gülsoy, Ufuk “Hicaz Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.17, İstanbul 1998.

Gümüş, İsmail, *Şerif Hüseyin İsyanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Güngör, Salahaddin, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1937.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Hülagu, Metin, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”, *Belleten*, Cilt: LIX, Sayı: 225, Ankara 1995.

Jarga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, c.2, İstanbul 2005.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kıcımın, Naci, *Medine Müdafaası yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.

Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?*, Tercüme: Halit Özkan, İstanbul 2013.

Köse, İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis Kitaplar, İstanbul 2014.

Kurşun, Zekeriya, “Hicaz-Osmanlı Dönemi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, İstanbul 1998.

_____“Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz 1517-1919”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999.

_____ *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Hicaz 1. Bölüm” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17. İstanbul 1998.

_____”Medine 2.Bölüm” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.28, Ankara 2003.

Kürkçüoğlu, Ömer *Osmanlı Devleti’ne karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, Çev. Selan Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara 2005.

_____Ortadoğu’nun Çoklu Kimliği, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.

Nizamoğlu, Yüksel, *Komutanlıktan Sürgününe Vehip Paşa*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013.

_____1917 yılında Hicaz Cephesi: Arap İsyanının Yayılması ve Medine'nin Tahliyesi Programı , *Bilig Dergisi*, sayı:66, Yaz, Ankara 2013.

Satan, Ali, *Türk Ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.

Stitt, George, , *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?*, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Özcan, Azmi, “Şerif Hüseyin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.38, Ankara 2010.

Özdemir, Bülent, İrkıçatal, Eftal, *İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması Bir İsyanın Kodları*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2011.

Umar, Ömer Osman, “Arap Milliyetçilik Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Askeri Tarih Bülteni*, s. 51, Ankara 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

Yalçın, E.Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

Yatak (Beyoğlu), Süleyman, “Fahrettin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12, İstanbul 1995.

_____ “1914-1916 yıllarında Osmanlı Devleti ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin”, *İlim ve Sanat Dergisi*, Sayı:30, İstanbul 1991.